

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	11
'Aho	Tūsite, 18 Sepitema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pīlīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Fakafuakava’i ‘Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (<i>MIA</i>).....	7
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	9
Fokotu’u fakafoki ‘u lao fika 11-19 na’e tali Fale Alea ki he Fakataha Tokoni.....	9
Kole ke toloi Fale Alea kae fakahū mai ngaahi miniti fekau’aki mo e fokotu’u Pule’anga	11
Tokanga ka tali fokotu’u Pule’anga ‘ikai to e paloti’i ngaahi lao ‘i Fale Alea	12
Fokotu’u ke kau moe fo’i Lao 11 & 12/18 he mohetolo.....	13
Fiema’u ke fakahu sino ngāue Omipatimeni ki he Konisitutone	14
‘Ikai pou pou ke fakalaka pe ngāue mei he Kapineti ki he Fakataha Tokoni	15
Tapou ‘ikai fiema’u ke talanoa’i e makatu’unga	18
Ko e lao kotoa pē kuo pau ke alea’i ‘i Fale Alea pea toki ‘alu ki he Fakataha Tokoni	18
Taukave ‘e kaunua Fakataha Tokoni ‘i he anga fa’u e Lao	19
Fakamahino ka ‘i ai ha lao ne ‘ikai tali Fale Alea ‘e toki ‘osi ta’u 1 pea lava to e fakahū mai	20
Makatu’unga ke ‘ave hangatonu ki he Fakataha Tokoni ko e ‘osi paasi Fale Alea.....	21
Taukave ka tali ke fakafoki pea pāloti’i ‘e tali kotoa ngaahi fokotu’u he ‘oku ma’u nautolu tokolahi.....	21
Fakamahino founa ngāue ‘a e Fakataha Tokoni ‘ikai to e foki mai ki Fale Alea	23
Taukave’i ko e founa fa’u lao ke fou mai ki Fale Alea.....	24
Ngaahi lao ke mohetolo hono alea’i ‘i Fale Alea.....	25
Tokanga ke ‘asenita’i ke vave hono alea’i tohi tangi fika 1/2018	26
Lao Fika 10/2018	26
Fokotu’u ke tukuhifo Lao fika 10/2018 ki he Kōmiti Kakato.....	28
Lao Fakaanganga (fika 11/2018) ki he ‘Omipatimeni 2018	28
Lao Fika 12/2018	29
Fokotu’u ke tukuhifo Lao Fika 12/2018 ki he Kōmiti Kakato.....	30
Fokotu’u ke tukuhifo Lao Fakaanganga fika 12/2018 ki he Kōmiti Kakato.....	31
Lao Fakaanganga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2018.....	31
Tokanga ki he mamafa totongi uta koloa vakatahi ki Vava’u.....	33

Kole ki he Pule'anga ke fai ha ngaue ki he uta kiki 'aisi he koniteina mōmoa	33
Tokanga ki he ta'efakalao hono tanaki \$11.50 he tikite folau vakapuna fakalotofonua.....	33
Fokotu'u ke 'i ai ha Komiti Fili ke ngaue fakavavevave ki he 'isiu he totongi vakapuna.....	34
Kole ke lipooti mai ngaahi Kōmiti e Pule'anga fekau'aki mo e ta'efiemalie mei Vava'u	35
Tokanga ki he 'ikai puna hokohoko vakapuna ki he ongo Niua.....	36
Poupou Ha'apai 13 ki he fakatangi he palopalema fefolau'aki vakapuna	37
Tokanga ki ha founa ke mapule'i hikihiki totongi koloa fua e fonua	38
Taukave Pule'anga fai nau tukuingata ke solova palopalema he folau vakapuna	38
Faingata'a'ia <i>Real</i> Tonga ke feau fiema'u Pule'anga koe'uhi pule pe \$ & ivi ngāue	39
Fakamālō'ia Pule'anga fakhoko ange ngaahi palopalema he folau vaka.....	40
Palopalema fakame'angāue ki he ngāue hala.....	40
Fehu'ia hā na'e 'ikai fakakau he patiseti ha silini ke kumi'aki me'angāue Pule'anga	41
Poupou ki ha komiti ke nau 'ilo ki he faingata'a hono solova palopalema fefolau'aki.....	42
Poupou'i ke ua kautaha vakapuna ke faifatongia ki motu	42
Fokotu'u ke fakaava faingamalie e fe'au'auhi ke tokoni he palopalema fepuna'aki.....	43
'Ikaipoupou'i ke faitu'utu'uni Pule'anga & Fale Alea ki he sekitoa taautaha.....	43
Taukave tuku ke faitu'utu'uni Poate Ma'u Mafai ki he Koloa he palopalema	44
Tokanga ki he ngaahi lao na'e fakapaasi fekau'aki mo e sekitoa taautaha.....	44
Taukave kei toe ngaahi me'a ke fakakakato mei muli he kautaha vakapuna Vava'u 15.....	45
Taukave malava solova palopalema he fepuna'aki & 'ikai fiema'u tokoni'i puna ki Niua.....	45
Kole ki Vava'u 16 & Niua 17 ke fengaue'aki mo e Pule'anga he 'isiu ki he vakapuna.....	46
Fakamatala fakamahino mei he Pule'anga ki he 'uhinga mamafa totongi uta vaka	48
Tali Pule'anga ki he 'ave kiki 'aisi he koniteina mātu'u.....	49
'Ikaipou'oku fakapotopoto ke toe totongi makehe uta kava he vakatahi	49
Kei teke pē ki ha Kōmiti Fili ke fokotu'u hoko atu ngāue kōmiti he ta'u kuo'osi	50
Kole ke fakafiemalie'i fiema'u kakai 'aki hano fokotu'u ha Kōmiti.....	50
Fakamahino 'Eiki Sea 'i ai mafai Minisita Leipa ke mapule'i totongi koloa & ngāue.....	51
Tokanga ki he ivi fakapa'anga e Pule'anga ke makupusi fiema'u kakai	51
Poupou fokotu'u Kōmiti Fili he 'oku mahu'inga me'a 'oku tangi mai ki ai kakai.....	54
Taukave Palēmia 'ikai malava veteki palopalema Niua ko e ivi fakapa'anga Pule'anga.....	55
Taukave Pule'anga ko e me'a kehe feinga ke feau palopalema kae fai ha ngāue.....	56
Kau Mēmipa 'o e Kōmiti Fili ki he Fefononga'aki Fakalotofonua.....	57

Pālōti'i 'o tali ke Fokotu'u Komiti Fili ki he Fefononga'aki Fakalotofonua	58
Fakamālō'ia lava fokotu'u Kōmiti Fili ki he Fefononga'aki Fakalotofonua	59
Kakato ngāue 'atita ki he tohi tangi fika 1/2018 he māhina ni pē.....	59
Taukave 'ikai totonu ke tali Fale Alea ki he ngaue 'oku fai 'e he 'atita	60
Fakatonutonu ke 'oua fakahalaki ngāue e 'Atita.....	60
Fakatonutonu ko e ngāue 'a e 'Atita ko e 'oatu mei he Fale Alea 'ikai ko e kau tohi tangi	61
Tukuhifo 'asenita ngāue 'a e Fale ki he Kōmiti Kakato	61
Tokanga pe 'oku to e 'alu ngaahi lao ki he kakai pea toki alea'i.....	62
Taukave ko e fakalelei ki he Konisitutone ko e ki'i liliu si'isi'i pe	62
Tokanga ngali sii'isi'i monomono ka ko e fakatonutonu ki he fa'unga e Pule'anga.....	63
Kōmiti Kakato	64
Me'a 'a e Sea	64
Lao Fakaangaanga fika 10/2018	64
Taumu'a Lao Fakaangaanga fika 10/2018 ke fakakonisitutone'i sino 'Omipatimeni	64
Tokanga ki he Kupu 2 Konisitutone fekau'aki mo e fokotu'utu'u fa'unga hotau Pule'anga ...	65
Fehu'ia fokotu'utu'u Pule'anga ki he kaha'u ke fakakau ngaahi sino kehe ki he Konisitutone65	
Tokanga ki he tau'atāina e 'Omipatimeni ke fai hono fatongia.....	66
Tokanga ngali fepakipaki e ngaahi mafai he hū kupu 31(b).....	67
Fakama'ala'ala he Kupu 31(b) (2) he ngaahi mafai & ngaahi fatongia.....	67
'Iakai tui 'oku totonu ke fakapolitikale'i ngāue 'Omipatimeni	68
Poupou 'ikai tau'atāina e 'Omipatimeni ke taliui mai ki Fale Alea.....	69
Taukave tau'atāina Fale Alea mei he mafai 'Omipatimeni.....	70
Taukave tau'atāina pe ngāue 'atita.....	72
'Iakai tau'atāina 'atita taimi to e faitu'utu'uni atu Fale Alea ki he'ene ngāue	72
Kelesi.....	75
Fakamā'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki he Fale Alea.....	76

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 18 Sepitema, 2018

Taimi: 1005-1010 pongipongi

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamolemole pē Hou’eiki kole atu mu’a ki he ‘Eiki Minisitā tokanga’i ko eni e Sīpotí mo e To’utupú ke fai ‘etau lotú.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō.

Lotu

(Na’e tatakí ‘e he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *Hon. Losaline Ma’asi* ‘a e lotu ‘o e pongipongi ní ke kamata’aki e fēme’a’aki ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá.)

<002>

Taimi 1010-1015

...(hoko atu ai pē ‘a e lotu ki he pongipongi ni...)

<005>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea Le’ole’o : Mālō. Fai ‘etau taliuí, Mou fakamolemole pē koe’uhí ko ‘etau ‘asēnita. Mou me’a hifo pē ki he ‘etau ‘asēnita ko e fakafuakava’i e taha e Hou’eiki Minisitā. Kole atu pē ki he Minisitā mo e Minisitā ke fakafe’ao, ke mo me’a mai kimu’a ni ke fai ‘etau fuakavá. Ko ia, kuo pau pē ke fai e fuakavá, he koe’uhí ko e Minisitā ko eni na’e toki fakanofó. Kole pē ki he Minisitā ke ne to’o e Tohi Tapu he nima to’omata’ú, pea ke angimui mai pē ki he me’a ko eni te u lau atu pē ‘o fakatatau ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni.

Fakafuakava’i ‘Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (MIA)

Ko e Tohi fuakava ‘a e Hou’eiki Minisitā, Konisitūtone ‘o Tonga, Kupu 83. - ‘Oku ou fuakava ni ‘i he ‘ao e ‘Otua,

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ‘Oku ou fuakava ni ‘i he ‘ao e ‘Otua.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Te u fai talangofua mo’oni ki he ‘Ene ‘Afio, ko Tupou VI, ko e Tu’i totonu ‘o Tonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Te u fai talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio.. ko Tupou VI, ko e Tu'i totonu 'o Tonga.

'Eiki Sea Le'ole'o : Pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o Tonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o Tonga.

'Eiki Sea Le'ole'o : Pea fai 'a e ngāue 'i he Potungāué ki he ngata'anga 'o 'eku mafai, koe'uhí ke lelei 'a e Tu'í mo e Pule'anga ni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Pea fai 'a e ngāue 'i he Potungāué ki he ngata'anga 'o 'eku mafai, koe'uhí, ke lelei 'a e Tu'í, mo e Pule'anga ni. Ko au, Losaline Mā'asi.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō. 'Uma ki he Tohi tapú fakamolemole. Mou fakamolemole pē, Hou'eiki koe'uhí kuo me'a mai e kakai e fonuá he ngaluopé, fekau'aki pea mo e Fuakavá, koe'uhí ko 'etau tu'utu'uni ia. Pau pē ke fakafuakava'i e ni'ihí e kotoa e Hou'eiki Mēmipa hangē ko ia ko e founa na'a tau ngāue'aki kimu'á. 'A ia 'oku fakamo'oni ki ai e 'Eiki Palēmia, mo e motu'a ni, pea pehē foki ki he 'Eiki Minisitā fo'ou. Pea 'oku ou talamonū atu, 'Eiki Minisitā, Losaline Mā'asi, koe'uhí ko e ngafa fatongia ko ena kuo falala atu ki ai e 'Eiki Palēmia, kae'uma'a e fonuá ki he Feitu'u na.

<006>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, lava ia, hoko atu 'etau 'asenitá ki he'etau taliuí. Kalake!

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpelé, kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā ke fakahoko 'a e Ui 'o e Falé ki he pongipongi ní 'Aho Tūsite 28 'o Sepitema, 2018.

(Na'e lele heni 'a e taliui e Hou'eiki Mēmipa)

Kalake Tēpile: 'Eiki Se, kole ke u to e fakaongo ange mu'a?

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, 'oku lelei Kalake.

Kalake Tēpile: 'Eiki Minisitā Ngoue, Tēvita Lavemaau, 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia 'o e taliui e Falé.

Poaki

Ko e 'Eiki Minisitā ki he *MEIDECC* 'oku ne poaki folau, pehē kia 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, pea mo e 'Eiki Minisitā Ngoue, kau mo ia he poaki folau, pea pehē kia Siaso 'Ofa-ki-Vahafolau Sovaleni. Ko e toenga 'o e Hou'eiki 'oku 'ikai ke tali honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea Le'ole'o

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Tapu ki he 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, fakatapu atu ki he 'Ene 'Afió Tupou VI, fakatapu atu ki he Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u Tuku'aho, kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonuá, pea pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'uma'ā 'etau kau ngāue. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie tau a'usia 'a e 'aho fakakoloa ko eni. Tau fiefia pē koe'uhī ko e kei ma'uma'uluta pē hotau fonuá ni, he 'ofa 'a e 'Eikí hotau ngaahi fāmilí, kae 'uma'ā 'a e fonuá. Kei lanumata pē 'a e funga 'o e fonuá he ngaahi lelei mo e ngaahi 'ofa 'a e 'Eikí. 'E Hou'eiki, hangē ko ia ko e me'a 'oku mou mea'í, mahalo ko e talu e tu'u 'a e Fale Aleá, ko e toki lōloa taha eni 'a e ...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea Le'ole'o: ... mālōlō 'a e Fale Alea 'i he to'u Fale Alea. Ka koe'uhī ko e 'asēnita ko moutolu pē na'a mou tali, pea 'omai 'o pālōti'i 'o hiki nima'i heni. Ko e taimi pē eni na'e, na'a mou tu'utu'uni ai ke tau to e foki mai ai, ka 'e 'ikai ke u to e fakalōloa ka tau foki mu'a ki he'etau ngāue ka tau hoko atu koe'uhī pē Hou'eiki na'e 'osi tufa atu 'a e 'asēnita ka koe'uhī 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'anga ko e, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i lao 'oku, 'oku 'ikai, 'oku angamaheni ki ai 'a e ngāue. Talu pē mei he ngaahi Pule'anga kimu'a 'oku 'i ai pē e ngaahi lao 'oku nau kole mai ke to'o 'a e ngaahi fo'i lao ko ia. Ka ko u tuku atu pē ki he Hou'eiki Pule'anga ke mou tokoni mai mu'a kia au 'o fekau'aki pea mo e ngaahi fo'i lao ko eni. 'E 'Eiki Palēmia, 'io, Minisitā Lao ...

Fokotu'u fakafoki 'u lao fika 11-19 na'e tali Fale Alea ki he Fakataha Tokoni

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea. Kole ke u hūfanga he fakatapu 'osi hono aofaki pea kakato foki. Ko e kole 'a e Pule'anga, faka'apa'apa atu, ka mou me'a pē ki ho'omou 'asēnita ko e 10/18, kole 'a e Pule'anga 11/18, 14/18, 15/18, 16/18, 17/18, 18/18 mo e 19. Sea ko e ngaahi lao ko eni ko e lahi taha 'o e ngaahi lao ia ko eni na'e 'osi tali ia 'e he Fale 'i he 2014. Pea ko e 'ū lao ko eni na'e foki mai, na'e 'i he Pule'anga kuo 'osi ka u hanga pē 'o *mention*, 'o Tu'ivakanō. Na'e 'osi fakahū ia ki he Fakataha Tokoni. Pea 'i ai e me'a ne hoko ai 'o to e fakafoki hifo ki he Kapineti. Fakafoki ko eni 'Eiki Sea ki he Kapineti mo e tuku ko ē 'a e Fale Alea. 'Osi ia he ta'u ko ia. Pea ko e tu'utu'uni mei ai ko e fale'i fakalao na'e tonu ia ke tali 'e he Kapineti 'i he taimi pē na'e fakafoki mai ai. Ka na'e hoko ia 'o mātuku 'a e Pule'anga ko ia te'eki ai fai ha ngāue ki ai.

Ko e fokotu'u ko eni 'a e Pule'anga pea 'oku teuteu atu ki ai ke to e fakafoki 'a e 'ū lao ko ē na'e 'osi tali pē ia he Fale Alea, to e fakafoki pē, loto e Pule'anga ko eni, tali kakato pē he Pule'anga ko eni ke fakafoki he 'ū lao na'a mou hanga 'o tali ko ē 'i he Pule'anga 'o Tu'ivakanō, to e foki pē ia ki he Fakataha Tokoni. Pea 'oku tau lolotonga ngāue atu ki ai 'oku ou tui te'eki ai ke 'osi e uike ni kuo ha'u e tali ia mei he Fakataha Tokoni.

Na'a ma toki feme'a'aki pea mo e taha e kau, na'a mau kole pē, na'a lava pē ha taha he kau Fakataha Tokoni ke me'a mai ki he Kapineti ke mau feme'a'aki ki he 'ū lao ko eni na'e 'osi tali. Ka na'e kole mai pē ke 'ave pē mu'a, 'ave pē mu'a ki he Fakataha Tokoni, pea 'e 'ave ia. Ko e 'ū lao ko eni ia 'e fakafoki kātoa pē ia ki he Fakataha Tokoni ke me'a ki ai, 'afio ki ai e Tu'i mo e Fakataha Tokoni pē ko e hā 'enua tu'utu'uni faka'osi. Pea kapau leva 'oku nau tali, 'Eiki Sea tali fakafiefia. 'Oku 'ikai ke tau to e lave tautolu ki ai. Ka ko e kole 'oku 'uhinga lelei pē eni na'a, 'oku mau lotu pē na'a tali 'e he, hanga 'e he 'Ene 'Afio mo e Fakataha Tokoni 'o tali pea ko 'ene 'osi 'a'ana ia. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ko e 'uhinga lelei pē ia 'oku mau kole atu ai kātaki ki'i mohetolo eni kae 'oleva, 'e sio ki ai e Kapineti 'oku maau e tu'utu'uni he 'aho ni pē ko 'apongipongi, 'alu mei he Kapineti ki he Fakataha Tokoni pea 'oku mau faka'amu pē na'a mokoi e Tama Tu'i 'o fakamo'oni huafa ki ai ka ko e 'uhinga ia 'a e kole 'Eiki Sea, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: Mālō. 'Io me'a mai Fakafofonga Vava'u Fika 15.

Sāmiu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Palēmia mo e Hou'eiki Pule'anga pehē foki 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai. 'Eiki Sea ko u fakamālō pē au hono fakafoki ka ko e 'uhinga ē 'o e fakafoki ko u tui 'Eiki Sea ko e ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

Sāmiu Vaipulu: ... to'u Fale Alea kehe eni. Kapau 'oku pehē 'e he Pule'angá ko e me'a ko eni na'e 'osi tali kimu'a. 'Omai hano miniti mo e ngaahi me'a ke fakamo'oni'i ne 'osi tali 'e he Fale ni pea toki lava ke tau pehē ke 'ave ki he Fakataha Tokoni. 'Ikai ke u tui au 'Eiki Sea ko ha founga pē ko ha 'uhinga ke pehē ke tali, mai mu'a ha pepa ke tau vakai ki ai. Kātaki pē 'oku ngali fakalōloa, ka 'oku fiema'u ke tau pau. Hangē ko eni, ko e 17 'o e 2018. Na'e 'ikai ke u, te'eki ke u manatu'i 'e au ha fa'ahinga lao pehē ke to'o 'a e Tu'i, 'Ene 'Afio mo e Fakataha Tokoni ke tali pē he Kapineti 'a e founga ngāue'aki 'o ha konga kekelele pea to e sivi pē 'e he Kapineti. 'Ikai, 'oku 'ikai ke u tui au ia ki ai Sea. Pea ko u tui ko e founga 'a māmaní.

'Eiki Minisitā Lao: Sea 'e lava ke u ki'i fakatonutonu pē?.

Samiu Vaipulu: Ko e founga ko eni.

'Eiki Minisitā Lao: Ke tau nounou pē ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu, ki'i me'a hifo. 'Io me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e fakatonutonú, Hou'eiki, te mau to e tohi fēfē atu. Ko e lēkooti pē eni 'a e Fale Alea, 'e hā, 'oku to e tanu ia ha feitu'u Hou'eiki. Ko e lēkooti pē eni 'a e Fale Alea na'a ke me'a pē ai 'oku 'ikai ko ha to e, ke to e fakamo'oni fakafēfē. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Veivosa Taka: Sea.

Kole ke toloi Fale Alea kae fakahū mai ngaahi miniti fekau'aki mo e fokotu'u Pule'anga

Sāmiu Vaipulu: Sea, mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, ko e hā e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Ha'apai Fika 13.

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, ko 'ene lava pē ē pea hoko e Feitu'u na.

Sāmiu Vaipulu: 'a e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai e Minisitā Laó. Ko e hā hono faingata'a kapau te tau toloi kae 'omai e 'ū miniti ko iá, 'a e taimi na'e tali ai mo e me'a ko iá 'Eiki Sea, ko e hā hono faingata'a.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Fakafofonga. Fakamolemole pē ki he Feitu'u na. Ki'i tokoni mai pē. Ko e hā hono 'aonga e to e 'omai e miniti kapau 'oku pehē mai 'e he Pule'angá ke to'o e laó ia.

Sāmiu Vaipulu: Ko e 'uhinga ia 'oku to'o ai ke to'o 'o 'ave hangatonu ke to e fakafoki ki he Fakataha Tokoní. Ko e 'uhinga ia 'oku ou pehē ai 'Eiki Sea 'omai ki he Fale ni ke fakapapau'i ko e me'a na'e 'osi tali pea ke 'ave, toki 'ave. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá, ka fai e founa ngāue ko eni 'Eiki Sea, 'e lava ke *bypass* 'e he Kapinetí.

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki, mou fakamolemole. Mou me'a ki lalo.

Sāmiu Vaipulu: 'a e Fale ni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Te u fai e me'a ko ena 'oku ke ...

Sāmiu Vaipulu: Ko e Fale fa'u lao eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Te u fai e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai. 'E tuku ke toki 'atu e lēkootí ke ke me'a ki ai. Koe'uhí he 'oku 'i ai pē ho'o totonu 'a e Feitu'u na koe'uhí. Pea mo e me'a 'e taha Hou'eiki Pule'angá. Mou fu'u matu'aki tokanga 'aupito 'aupito he ko e 'uhinga e me'a 'oku 'omai ai ki he Fale ni he 'oku 'osi tufa 'a e miniti ia... 'a e 'asenita fakamolemole. Pea na'e 'osi ma'u pē 'e he motu'a ni 'a e kole mei he tafá'aki e Pule'angá ka koe'uhí ko e 'osi tufa 'a e 'asenitá 'o mea'i

‘e he kau Mēmipa. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia. Kapau leva ‘oku kole mai ‘e he Pule'angá ke to'o 'enua fo'i laó, 'ikai ke 'i ai ha'atau to e totonu 'a tautolu ke, 'i he motu'a ni, ko hoku fatongiá na'a mou faifai pea mou 'itengia mai kiate au, ko 'ene pehē mai pē to'ó, ko 'eku to'ó ia. Fokotu'u e 'asenita, pea ko ē kuo fokotu'u he 'asenitá. Ka kapau 'oku to e 'i ai ha me'a kehe, 'ikai. Kapau leva 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a kehe, ko e mahalo ko e fakanounou tahá pē 'e 'oatu kia moutolu. 'E Minisitā fakamolemole pē ki he Feitu'u na, 'oku ou tokanga ki he Lao ko ē *Ombudsman*. Na'a ma toki heka mai mo e Minisitā, mo 'Aisea Taumoepeau e *Ombudsman* pea na'a ne kole mai kia au ke u sio mu'a ki he fo'i laó. Koe'uhí ko e founa ngāue 'oku fakafou mai 'i he Pule'angá. Ke ke me'a pē ki ai 'o to e fakapapau'i na 'oku 'ikai ke tonu e me'a ko ē 'oku ke me'a ki aí. Ka 'oku te'eki ai fakahoko 'a e ngafa fatongia ko iá 'e he ni'ihi na'a nau fai ko ē 'a e liliu. Ka koe'uhi ko e founa 'oku 'i he *Ombudsman* 'oku 'i he malumalu 'o e Seá, ka ko e founa ngāue 'e fakahū mai e laó 'o fakafou mai 'i he Feitu'u na. Ka ko u pehē mu'a Hou'eiki, 'ikai ke tau to e fakalōloa he koe'uhí ko u vakai atu. Me'a mai angé 'Eiki Nōpele Niuá pea toki hoko mai e 'Eiki Nōpele mei 'Eua ke mo fiemālie na mo tuputāmaki.

Tokanga ka tali fokotu'u Pule'anga 'ikai to e paloti'i ngaahi lao 'i Fale Alea

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo ho Fale 'eiki. Ko e ki'i fakatokanga pē 'o poupu ki he 15. Ko e 'uhinga 'oku fiema'u ke 'omi e minití pea mo e lēkootí pea mo e ngaahi lao fakatonutonu ko ení. He ka 'ikai

<001>

Taimi: 1035-1040

Lord Fusitu'a: ... ko e 'ave hangatonu ko ē ki Fakataha Tokoní 'e founa ngāue'aki leva ia 'oua to e fou mai ia ke paasi mei Fale pea toki Fakataha Tokoni. Ko e hangatonu ko ē ki Fakataha Tokoní pea paasi mei ai pea 'osi 'oku te'eki ke pāloti'i ia he Falé.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Lord Fusitu'a: Mālō ko e fakatokanga pē ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko e fakatonutonu atu pē 'e Sea ko e talanoa ko ia ki he makatu'unga 'a e *process* 'e fou mai heni 'a e laó 'alu ai 'oku 'ikai ko e *issue* ia 'oku fai ki ai e talanoa 'o e 'aho 'o e taimí ní. Ko e talanoa 'o e taimi ní 'oku tohi mai 'a e Pule'angá ke *withdraw* 'a e 'ū laó ko ia pē. 'Oku 'ikai ke makatu'unga 'a e tali ia 'o e me'a ko iá koe'uhí ke tau kumi ki he lēkooti. Ko e fo'i me'a 'oku *very clear*...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Kole atu he 'e Palēmiá ke fakafoki mai pea ko ia pē.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki’i kātaki angé ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki’i me’a hifo ange ki laló me’a ki lalo ka u fakahoko atu. Kuo fanongo kotoa ‘a e kakai ‘o e Fale ni mo e kakai e fonuá ‘i he me’a mai ‘a e Minisitā ‘o makatu’unga ‘a e ‘ave me’a ko ení koe’uhí ko e lēkooti pea kuo ‘osi tali ia ‘e he Falé ‘i he liliu kuo ‘osi. ‘Oku ke liliu ‘e koe ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai e ‘Eiki Minisitā Laó.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ikai ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko e poiní ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ke liliu !

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ikai ‘oku hala ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u ‘oatu ‘eku fakakaukaú.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ke liliu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e makatu’unga ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io. Kātaki me’a mai koe Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kapau te ke ‘ai he kau Sea ko ē he ‘ikai ke ke fai ‘e koe ‘i heni ‘i he taimi ‘o’okú fakamolemole ki he Feitu’ú na. Ko e me’a ko ē na’e me’a mai ‘aki he Minisitā kuo ‘osi ma’u kotoa he Hou’eikí. Ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘akí he ‘ikai ke liliu ‘a e me’a ko ení ‘o makatu’unga ‘i ha lēkooti. Ko e me’a ena na’e me’a mai ‘aki he Minisitā Lao. Ko e ‘uhinga e holomui ko ení he ‘oku ‘i ai e lēkooti ‘oku ‘i he Fale ni pē na’e kole ‘e he Fakafofonga fika 15 koe’uhí ke tafe lelei ‘etau, ‘oua ‘e ‘ai ke hangē ‘oku fūlihi pea ‘e ma’u hala e kau Mēmipá ma’u hala mo e kakai ‘o e fonuá he me’a ko iá. ‘Oku ou kei nofo pē he me’a, me’a mai angé Minisitā Lao ka tau hiki tautolu.

Fokotu’u ke kau moe fo’i Lao 11 & 12/18 he mohetolo

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e to e kole atu pē. Ko e 11/18 ‘oku me’a ko ē na’a ke me’a mai ki aí ‘io ‘oku kau ia he lao ‘alú ki he, mei he *Ombudsman*. ‘Oku ‘ikai ke kau ia ‘i he kole ‘a e Pule’anga ki he ki’i mohetoló.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fika fihá ia nima poini fiha. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ‘ū me’a heni ...

‘Eiki Minisitā Lao: 11/18. Ka ko e 5.2.

‘Eiki Sea Le’ole’o: *Oh 5.2 ok.*

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e hā e ‘uhinga ‘a e Feitu’u na, ki’i ‘oleva pē me’á ka u fakatonutonu hoku fatongiá ka mou toki me’a Hou’eiki. Ko e hā e ‘uhinga ‘a e 5 ‘a e to’o e 5.2 he ‘oku fekau’aki ia mo e 5.1 ?

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kapau ‘e to’o e 5.2 ta ‘oku tonu ke to’o mo e 5.1.

‘Eiki Minisitā Lao: Kapau ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kapau ‘e fakafoki mai ‘a e 5.2 tonu ke fakafoki mai 5.1.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakamolemole atu, ‘io to e to’o pē mo ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fēfē mu’a, ‘io.

‘Eiki Minisitā Lao: Sai pē, sai pē Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mou me’a pē mo ia pea mou to e fakafoki mai kapau ‘e ...

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Io.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ke fakatokanga’i pē me’a ‘a e *Ombudsman* ‘oku fiema’u he *Ombudsman* ke nau, sai pē. Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema faifai pea mou tuputāmaki mai ki he motu’a ni.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tau ‘ai pē ‘etau ngāue pea te tau faka’uhinga pea te mou tuputāmaki ai. Ko e vave atu pē pea fakafoki mai kapau ‘oku ‘omai ha me’a pea toki ‘omai ke fai ‘etau ngāue.

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki’i tokoni atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io.

Fiema’u ke fakahu sino ngāue Omipatimeni ki he Konisitutone

Sāmiu Vaipulu: Ko e fika ko ē 10 ko e fakatonutonu ko iá ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ‘a e kupu 31 (b) ko hono fokotu’u ia ‘o e ‘Omipatimeni ki he Konisitutone ke hoko ko e sino fakalao. Fiema’u ia ke fai mo ‘ai fai mo fai e fatongia ko iá.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io.

Sāmiu Vaipulu: Ko e me’a ko ē ki he 11 kapau ‘oku *withdraw* ia pea *withdraw*. Ka ‘oku tui ‘a e motu’a ni ia ‘Eiki Sea ko e 10 ko e fiema’u ia ‘a eni ko ē na’a ke me’a ki ai na’e me’a atu ‘aki ‘e ‘Aisea Taumoepeau ke fakamānava’i ‘a e ‘Omipatimení ‘i he Konisitūtone ‘o e fonuá tatau tofū pē mo e ‘Ateni Senialé ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai pē Fakafofonga ko u fakatokanga’i ‘e Minisitā Lao. ‘Eiki Minisitā Lao tau ki’i mālōlō pē eni pea ke ki’i fakatonutonu mai ‘a e ‘ū me’a ko eni pea to e fakapapau’i pē ia. Ko e ‘uhinga kapau ‘e ‘omai koe’uhí he ‘oku ‘i ai pē ‘a e mo’oni ‘a e Fakafofonga ki he me’a ko iá. ‘Oku te’eki foki ke fokotu’u ‘a e sino ko ē ‘Omipatimeni ko e sino faka-Konisitūtone. ‘A ia ‘oku ‘ikai ha palopalema ...

<002>

Taimi 1040-1045

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...mo hou’eiki ‘oku ‘ikai ha palopalema ‘i he me’a ko eni ke tuku ki he Pule’anga ke nau foki ‘o fakalelei’i pē ‘enau ngāue pea nau me’a mai mo ia ‘o fakahoko mai ke fai ‘etau ngāue pea ke fai ha’atau ngāue, pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘omai pea tau fakafeta’i ki he ‘Eiki ka tau hoko atu he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū līpooti *annual report* ‘i ai pea mo e ‘ū ‘a’ahi faka Fale Alea me’a mai ‘Eiki Nōpele Vava’u, ‘i ai ha me’a na’a ke to e tokanga ki ai pē te tau hoko atu fakamolemole.

‘Ikai pou pou ke fakalaka pe ngāue mei he Kapineti ki he Fakataha Tokoni

Lord Tu’i’āfitu: ‘Io, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ‘oku ou pou pou pē au ki he me’a na’e fokotu’u ‘e he Fakafofonga Vava’u 15, ke ‘i ai ha mahu’inga ‘o e Fale ni, ‘oku toki ngāue ‘a e misini ‘o e fa’unga ‘o e Konisitūtone ‘o e fonua ni ‘i he’ene nga’unu atu mei ho Fale, ‘e ‘ikai ke nofo pē ‘i he Kāpineti pea ‘alu ai ki he Fakataha Tokoni, hangē ko e me’a ko ia ‘a e ‘Omipatimeni, ‘oku mo’oni ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga, tau ‘uluaki fakahū ‘a e ‘Omipatimeni, ki he Konisitūtone ke ‘i ai hano lakanga ngāue faka konisitūtone pea ko e konga mei mui ia ‘oku ‘ikai ke u pou pou au ki ai he ‘oku teke mai ai ‘a e mahu’inga ia ‘o e ngaahi totonu fakataha fakamāmani lahi, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia ‘e to e fehgnahangai ia mo ‘etau totonu fakalotofonua ha fonua ‘o fakalele ‘i ha’atau tali hangē ko e fakataha ko ē na’e fai ‘i *Bangkok*, ‘a ia ko e konga hono ua ia. Kā ‘oku mo’oni ‘a e tau ngāue hotau fatongia pea ‘oku ou kole ki he Kāpineti, fakaongo lelei mai pē ho’omou ngāue pea ngāue’aki ‘a e *crown law* ke hōhoatatau ‘etau ngāue mo e fatu atu atu mei Fale Alea. Ko eni ‘olu fakalaka pē mei he Kāpineti ki he Fakataha Tokoni, ‘ikai ke u tui au Sea ‘oku to e ‘aonga ho Fale ni ke hoko ko ha kupu ‘o e fa’unga ‘o e Pule’anga faka Konisitūtone ‘o Tonga ni Sea, pou pou atu ki he fakafongia Sea, mālō ‘a e ma’u taimi.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō, hou’eiki ‘oku ou kole fakamolemole atu pē ka moutolu koe’uhi ‘oku ou lave’i pē na’e ‘osi tufa atu pea na’a mou lau ‘i ho’omou ngāue pea na’a mou mateuteu ki ai kā koe’uhi pea ‘oku ou kole pē ki he Pule’anga ke mou me’a ki he me’a ko ena pea ... Minisitā Lao tokanga ‘aupito ‘aupito ki ho’o ngāue, toe si’i pea fakahū ‘a e Feitu’u na heni, ke ‘ilo ‘oku ‘i ai pē mafai ‘o e Sea ke fakahū ‘a e Feitu’u na mo ho’o ta’etokanga ki he’etau ngāue ē?

Kaikehe ka tau hoko atu hou'eiki 'etau me'a ki he lao...

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea fakatapu atu mu'a ki he Palēmia kae 'uma'āá 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea ko 'eku ma'u ko ē ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Lao ko e fakafoki 'a e Lao ko eni kae 'ave hangatonu ki he Fakataha Tokoni he na'e 'osi tali 'i he 2014. Ko 'eku ma'u ia koē ki ai 'Eiki Sea ki he me'a koē na'a ne me'a mai 'aki 'Eiki Sea. Ko e kupu 68 ko ē 'o e Konisitūtone, ka 'i ai ha Lao kuo fakafoki pea mei he'ene 'Afio 'e tapu ke to e alea'i 'i he ta'u ko ia kae 'oleva kae to e fakahū, ke alea ki ai 'a e Fale Alea, pea ko e me'a ko eni ku o fakafoki 'a e Lao na'e 'ikai tali, ke to e fakafoki atu pē ia 'ikai ke fou mai ia 'i he Fale Alea Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, fakatonutonu, me'a hifo Fakafofonga Nōpele 'Eua.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e fakatonutonu na'e te'eki ai ke ta'etali eni mei he 'Ene 'Afio, lao 'e 6 ko eni, ko e toloi mai mei ai ke lotu taha 'a e 'Ene 'Afio mo e Fale ni pea mo e Kāpineti, ko e me'a, 'oku te'eki ke 'oku te'eki ai ke vakai ki ai 'a e Tu'i ia mo e Fakataha Tokoni. Ko e 'uhinga ia 'oku kole atu ai 'a e Pule'anga, ke fakafoki 'a e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a hifo angé 'e me'a kae ...

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i fakatonutonu pē ki he 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kongā ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Fēfē mu'a ke tuku ki he Sea ke ne fai atu 'a e tali pē 'oku tonu 'a e fakatonutonu ko ē pē 'oku 'ikai tonu 'a e fakatonutonu ko ē, te ke fai 'e he Feitu'u na ia 'a e fatongia 'o e Sea 'o fakatonutonu ē 'a e Fakafofonga.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'i ai 'a e fakatonutonu ki ai kā 'e tali ki he ke 'uluaki aofangatuku atu 'a e Feitu'u na ia pea toki 'ai... ke fiemalie fakatoloua

'Eiki Sea Le'ole'o: Pē 'i 'ai ā 'a e Feitu'u na ia ke ke fiemālie.

Lord Fusitu'a: 'ai ē pē 'e 'ai lō ua.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e hā 'a e fakatonutonu 'oku fai 'e he Feitu'u na.

Lord Fusitu'a: 'Io ko e fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha founga ngāue pē Lao 'oku tu'u 'i he Lao 'o Tonga 'oku pau ke felotoi 'a 'Ene 'Afio mo e Kāpineti pea toki hoko ko e Lao.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a 'oku ou kole atu ai 'e 'Eiki Nōpele ke tuku mai ke u fai atu hono fakatonutonu ke u talaange ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole 'oku 'ikai ke fai ha founa pehē, ko e founa 'oku pau pē ke fou mai heni he 'oku mo'oni 'a e Fakafofonga 'Eua mo e kau fakafofonga ko eni 'oku nau 'ohake 'oku pau ke tau fou kotoa pē 'i Fale Alea ni, pea toki 'ave. Kā 'oku ou kole pē 'Eiki Minisitā 'oua te ke to e hanga 'o 'ai ho'o faka'uhinga he koe'uhi 'e hanga leva 'e he ni'ihi 'o e Fale ni 'o puke leva 'a e faka'uhinga pea 'oku ou ongo'i ...

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tokoni ki ai Sea, ko e 'uhinga 'a e kole atu 'a e Pule'anga 'oku te'eki ai ke foki mei he 'Ene 'Afio, ko e fo'i *process* eni 'osi ha'u ki he Fale Alea 'alu ai, ko e fie 'ilo mei he Fakataha Tokoni na'e tali nai kakato 'e he Kāpineti...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko fē Lao 'oku ke 'uhinga ki ai?

'Eiki Minisitā Lao: 'A e fo'i 6 ko eni ko ē na'a ku lau atu 'Eiki Sea, 'a eni 'oku kole 'a e Pule'anga...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ke mea'i ko e Lao *Ombudsman* 'oku te'eki ai ke nifo 'a e *Ombudsman* ia.

'Eiki Minisitā Lao: 'Ikai 'oku 'ikai ke kau ai 'a e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia ...

<005>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Sea Le'ole'o : ... hanga 'o fakamakehekehe'i ho'o fakavetevete ko ē e 'ū Lao. Lao *Ombudsman*, tuku ia ki he tafa'akí, he 'oku mo'oni e Kau Mēmipa, 'oku te'eki ai ke fai ha liliu ia ki he Lao *Ombudsman*.

'Eiki Minisitā Lao : Ko e 'ū Lao ko eni ko ē 'oku

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko fē e Lao ko ē na'a ke 'uhinga ki ai na'e 'osi 'ave ki he Kapineti?

'Eiki Minisitā Lao : Lao 6 ko ē 'oku ou lau atu aí, ka ko e pangó ne ha'u e Sekelitali, 5/06, 5/07. Lao ia 'e 6. Na'e te'eki ai ke fakafoki mai ia mei he Fakataha Tokoni. Na'e te'eki ai ke fai ha fefolofolai ia. Na'a nau fiema'ú pē pe 'oku tali 'e he Kapinetí. Tali ia 'e he Kapinetí. Ko e 'uhinga ia 'emau kolé. Ko 'emau foki atu ko eni 'o fakafoki ki he Fakataha Tokoni, 'o kole ange kia nautolu, ki he Pule'anga ko ē. 'Oku mau tali kakato pē ia 'emautolu. Ko e 'uhinga ia 'emau kolé.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, lava ke u tokoni atu, kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o : Me'a mai, 'Eiki Minisitā.

Tapou 'ikai fiema'u ke talanoa'i e makatu'unga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko 'eku ki'i tokoni atu pē. Ko 'etau *process* ko ia 'oku tau fai ai 'a e fa'u ha Lao, ke 'omai ki he Fale ni. 'Oku 'i ai e *process* 'e taha ko e fou atu he Kapineti, pea ko mautolu ia 'oku mau fakahū mai e 'ū Lao. 'Oku mahino 'a e talanoa ia ki he ngaahi makatu'ungá, 'a e totonu mo e hala. Ko e fo'i sitepu ko ia ke *request* atu 'e he Kapineti, 'e he Palēmia ke fakafoki mai ha 'ū Lao, pē ko e kakato pē ko e 3, ko e fo'i *request* ia ke tali. 'Oku 'ikai ke tau to e 'i heni tautolu ia ke tau talanoa e makatu'unga. 'Oku 'ikai ko e poiní ia. Tau tali 'a e fo'i *request* 'a e Palēmia mo 'ene Kapineti, ke fakafoki. Ko e fo'i *request* ia. 'Oku 'ikai ke 'uhinga e fakafoki koe'uhí ko hono makatu'ungá. Ko e *request* ke fakafoki pea ngata ai. Ko 'eku tokoni atu ia, Sea, ka tau 'unu atu mu'a kātaki.

Sāmiu Vaipulu : Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Me'a mai angé e Fakafofonga Vava'u. Mou me'a lelei pē.

Ko e lao kotoa pē kuo pau ke alea'i 'i Fale Alea pea toki 'alu ki he Fakataha Tokoni

Sāmiu Vaipulu : 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na. Tapu ki he Fale Aleá. Na'e fakafoki 'o makatu'unga 'i he pehē ko e 'ai ke 'ave hangatonu ki he Fakataha Tokoni, koe'uhí ne 'osi tali ia 'e he Fale ni. 'Eiki Sea, ne 'osi fakafoki e 'ū Lao ko eni, pē ko e hā e founa mo e 'uhinga na'e fakafoki'aki mei he Fakataha Tokoni, pea ko 'ene tu'ú, 'Eiki Sea, kuo pau ke 'omai ia ki he Fale ni ke fai ha feme'a'aki ki ai, pea toki toe 'ave. Te tau fou, ko e 'uhingá eni, 'Eiki Sea, ko e fa'u Lao he fonua kotoa pē kuo pau ke 'i ai 'a hono me'asivi. 'E 'atā 'a e Pule'angá, ke nau fa'u 'a e Lao, pehē mo ha taha taautaha, pea 'oku 'omai leva ia ki he Fale ni, ko e me'asivi ia 'e taha. Ko e taimi ko ē 'e tali ai 'i he Fale ni, 'oku 'ave leva ia, 'oku 'i ai e me'asivi 'e taha, ko e Tu'í, mo e Fakataha Tokoni, 'i he Fakataha Tokoni, ko e me'asivi faka'osi ia 'o 'etau Lao, 'oku paasi ko ē mei he Fale ni. 'I he'ene pehē, ko e tui ko ē 'a e motu'a ni, 'oku 'ikai totonu ke 'ave hangatonu 'a e me'a ni ki he Fakataha Tokoni, 'oku totonu ke fou mai heni.

'Eiki Minisitā Lao : To e ki'i fakatonutonu atu Sea. 'Oku 'ikai ke mahino kiate au pē 'e mahino fakakū? Ko e 'ū Lao eni na'e 'osi tali 'e he Falé, pea fou ange 'i he Kapineti, 'o 'alu ai ki he Tu'í. Ko e me'a na'e ki'i fehu'i mei ai, na'e tali kakato fakatatau ki he kupu 79 e Konisitūtone. Ko e ki'i fie'ilo mei he Fakataha Tokoni. Na'e tali nai kakato 'e he Kapineti, ko e ki'i fo'i me'á pē ia. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke... Ko e ki'i fiema'ú pē ia. Pea ko eni kuo mau tali kakato 'e he Kapineti, pea ko 'emau kole atu ia. Tuku mu'a ke fakafoki. Ko e fa'u Lao pē e fonua ni.

Lord Nuku : 'Eiki Sea. Ko 'eku kole pē 'a'aku ia ke u ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā, ko e tali ko eni he ta'u fē, 'a e Lao ko eni ko ē 'oku 'ai ke fakafoki?

'Eiki Minisitā Lao : Na'a ku 'osi fakahā atu pē, ko e tali eni 'i he Pule'anga 'o Tu'ivakanō.

Lord Nuku: Ta'u?

'Eiki Minisita Lao: Ta'u 14.

Taukave 'e kaunoa Fakataha Tokoni 'i he anga fa'u e Lao

Lord Nuku : 14. Ko ia ko e fa'unga Pule'anga kehe ia 'a eni ko ē 'oku 'omai ko eni, na'a nau talí, pea 'oatu pea fakafoki. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku fakafoki mei he Fakataha Tokoni, ko e mahino ia ko e 'ikai tali. Kapau 'e pehē ia, 'e kaunoa leva 'a e Fakataha Tokoni 'i he anga 'o e fa'u e Lao. Ko 'eku me'a pē 'oku ou 'oatú, ko e 2014 ki he 2018, Sea, 'oku mama'o ia ke tau ngāue tautolu ki ai.

'Eiki Minisitā Lao : Ko 'eku ki'i fakatonutonú, Sea. Ka ki he Hou'eiki pē, mou kātaki ...

<006>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisita Lao: .. mou kātaki kuo 'osi tali ia 'e he Fale ko eni fou ange ki he Fakataha Tokoni, pea ko e fie'ilo mei he Kapinetí, ko eni 'oku mau hanga 'o tali kātoa 'e he Kapinetí, ko 'emau fiema'ú ke fakafoki. 'Oku 'ikai ke toe ha'u ia ki heni. Kuo 'osi fou mai ia heni, pea ko 'ene fou mai eni 'o 'alu atu ki he Kapinetí, ke 'alu ai ki he Tu'í.

Lord Nuku : Sea ko e me'a 'oku fai ai 'a e tokangá mo e fakatonutonú Sea, ko e Lao eni na'e 'ave 'e he Kapineti 'o e 2014, pea fai e fili fo'ou. Ko e *process* ko ē 'a ē ko ē 'oku fiema'u ki heni, ko e me'a he Lao motu'á he Konisitūtone kuo pau ke tali kotoa 'e he kau Mēmipa. Ko e *recommendation* ko ia na'e tonu ke 'ave pē ia fakataha mo e Laó ke 'ave ki he Tu'í.

'Eiki Minisita Lao: Ko e ki'i fakatonutonū pē. Ko e ki'i fakatonutonū Sea, sio ko e nounou eni Sea. Ko e fakanounou eni, na'e 'ikai ai ha lēkooti 'i he Kapinetí, pehē mai na'e 'ikai ke nau tali kakato. Ko e te'eki ai ke 'oatu mei he Kapinetí ki he Fakataha Tokoni, fakatohi, pē 'oku 'ikai ke tali 'e he Kapineti, ke tali atu 'e he Kapinetí tali kakato.

Lord Fusitu'a : Ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele mei 'Euá, 'oku tonu. Ko e Kupu 60 kapau na'e fakahū he to'u Fale Alea ko ia, ko e fakamo'oni'i pē 'e taha kuo talí, ko e fakamo'oni Huafa. Na'e 'ikai mahino na'e fakafoki mai 'a e Lao ko ia.

Sea Le'ole'o: Hou'eiki ko u pehē sai, ko u pehē ke tau tu'utu'uni atu ā he ko ē kuo mahino 'a e me'a ko eni 'oku mou feme'a'aki ki ai. Ki'i me'a hifo ki lalo.

Lord Fusitu'a : Ki'i faka'osi nounou atu pē, miniti pē 'e taha. Ko e 'uhinga 'a e ... pea mo e 15 kuo pau ke toe fakahū fo'ou mai 'a e 'ū Lao ia ko ia. 'E 'ikai ke toe hangatonu pē ia mei Kapineti ki Fakataha Tokoni, ta'efou mai he Fale ni, 'oku monuka ai 'a e Konisitūtone ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i fakatonutonū atu mu'a. Sea, ko 'etau *process*, ko e me'a ko ē 'aneafí he Fale Alea kuo 'osí, ko e me'a kehe ia. Pē 'oku 'alu ki ai pē 'oku ngata, ko e me'a ia 'a e me'a ko iá,

Lord Fusitu'a : Ko e 'uhinga ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ikai ko e fakatonutonu eni. Ko e Lao eni na'e fakahū mai 'e he Pule'anga ko eni, pea 'oku nau kole atu ke kātaki 'o fakafoki mai. Ko 'ene kamata' mo 'ene 'osi ia. Ko e talanoa ko ia ki he me'a 'aneafi ko e me'a kehe ia. Fakafoki mai 'a e Laó, ki he *request* 'oku fai atu 'e he Palēmiá. Ko e hā ha me'a te mau fai ki ai ko e me'a ia 'a e Kapinetí. Ka tau 'ai ke fei mo mahino ka tau fai tu'utu'uni. Ka 'ikai tau hikinima ā ka tau 'alu kimu'a. Ko e Lao eni 'a e Pule'anga ko eni, 'oku ne kole atu ke fakafoki mai. Ko e ki'i tokoní atu pē ia Sea kātaki.

Fakamahino ka 'i ai ha lao ne 'ikai tali Fale Alea 'e toki 'osi ta'u 1 pea lava to e fakahū mai

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā 'oku mo'oni pē 'a e Feitu'u na ia mo'oni 'a e Feitu'u na he te u pehē pē 'oku mo'oni 'a e Feitu'una he ko ena kuo mou me'a mai ke fakafoki. 'Oku to e lōloa ko eni ia koe'uhí ko e ngaahi faka'uhingá. Fakamolemole, ka 'oku ou pehē Hou'eiki 'oku mou 'ilo'i kapau te mou faka'uhinga, kau tangutangutu, te u tānaki au ia he'ikai ke u 'ilo pē ko e fē 'a e me'a te u tu'u mei ai. Ko au 'oku ou piki he me'a ko eni. 'Oku ou tui ki he me'a ko eni. Ko e me'a ko ena na'e me'a'aki 'e he Fakafofonga Fika 15 'oku 'i ai e me'afua faka'osi, ko e Fakataha Tokoni. Kapau leva 'e 'oatu ki he Fakataha Tokoní 'o nau mea'i 'oku te'eki ke fou ange 'a e Lao ko eni, pē 'oku te'eki fai ha ngāue ki ai, te nau aofangatuku mai leva. Pē ko hai 'oku mo'oni 'i he Fale ni. Ka 'oku 'osi 'oatu 'a e ngaahi fakakaukau 'a e Hou'eiki ki he Feitu'una 'Eiki Minisitā Lao, pea ke tokanga pē 'Eiki Minisitā Lao he kuo u 'osi lave'i pē 'e au 'e fai 'a e feme'a'aki lahi 'i he me'a ko eni, ko au te u fua 'a e mafatukituki 'o e me'a. Ka 'oku ou pehē Hou'eiki ke tau hiki atu mu'a, ka mou foki Hou'eiki Minisitā mo ho'omou Laó. Kapau leva na'e 'i ai ha Lao 'oku 'ikai ke tali, 'i he 'aho 'aneafi 'oku 'osi fakahū ki he Fakataha Tokoní, 'e fakafoki mai 'osi 'a e ta'u 'e taha, pea to e ngofua ke fakafoki. 'E fou mai ki Fale Alea ni pea toki to e fou pē he Kapineti. Ko e founa ko ē 'oku vilitaki ki ai 'a e kau Mēmipa. 'Oku 'ikai ha founa ia ke mou tali pē pea mo.. Ko e me'a mālie 'oku ke me'a'aki Fakafofonga Fika 15, 'oku 'i ai pē 'a e me'afua 'e taha. Me'a mālie ke 'i ai ha Fakataha Tokoni ke ne pukepuke pē tautolu he fonua ni. Kapau na'e 'ikai, ko 'etau ta'ata'alo ē he lahi 'a e puputu'ú he fonuá ni. Ka 'oku ou tui ko e founa ia. 'Oku to e 'i ai ha to e me'a kehe 'e toe tokanga ha taha ki ai, 'oku ou tui ka tau hoko atu. 'Io Fakafofonga Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: 'Io Sea mālō 'a e ma'u faingamālie. Ko 'eku tu'u pē 'a'aku ia 'a e mahu'inga 'a e tu'u 'a e Konisitūtone kei laumālie. 'Oku ou 'ilo ko e fetō'akí, kuo tau 'unu tautolu ki he liliú, pea 'oku kei nofo ma'u pē 'a e tu'utu'uni ia 'a e Konisitūtoné he Kupu 68 mo e 79, he na'e 'afio 'a e Tu'i ia 'i loto 'i he Kapineti, 'oku 'uhinga ki ai 'a e Minisitā. Pea kapau 'oku ngāue'aki 'e he Minisitā Lao 'a e me'a ko ia ko ha fō'i *scapegoat* ia, he 'ū me'a ko eni ki he me'afua ko eni 'oku teuteu ke tukuhifo ki he Kapineti ke hangē pē ke taha ai 'a e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Eiki Sea ki'i Fakatonutonu atu mu'a kātaki.

Lord Tu'i'āfitu: 'Ikai,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e Fakatonutonu.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e Kupu ko ē ko e taimi ia na'e kei 'afio ai 'a e Tu'i 'i he Kapineti kapau 'e foki ha Lao, pea 'e toki lava ai ke fakamo'oni Huafa ai 'a e Tu'i.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu, Fakatonutonu 'Eiki Nōpele Vava'u Fika 1.

Lord Tu'i'āfitu: Ke Fakatonutonu 'oku lolotonga lele tonu 'eku fakamatala, māloō

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na. Ko e ki'i fakatonutonu atu eni, tau 'ai mu'a ke faikehekehe 'a e ongo me'a 'e 2 'oku fai ki ai 'a e talanoa kae tuku hono fakapipiki. Ko e me'a ko ia 'o e Lao 'o e

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: ... 'oku talanoa ki he e Minisitā *Justice* 'oku 'i ai hono *process* ke fou ai. Ko e *issue* kehe ia. Ko e 'aho ni na'e fa'u e lao 'oku ne kole atu ke *retract* pē. Ko e hā leva e 'uhinga 'oku ...

Makatu'unga ke 'ave hangatonu ki he Fakataha Tokoni ko e 'osi paasi Fale Alea

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu eni 'Eiki Sea. Fakatonutonu 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'oku fakahoko ai 'a e tipeiti ki ai he na'e fakamakatu'unga 'e he Minisitā Lao 'a hono 'ave hangatonu ki Fakataha Tokoni koe'uhī he na'e 'osi paasi 'aneafi, ko e makatu'unga ia na'a ne ngāue'aki. Ko e 'uhinga ia 'oku mau lave ai ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki, ko u pehē ke mou laumālie lelei mu'a ka u tukuange atu ā hotau vaka ke tau folau, ko ho'omou me'a hena, 'oleva ke me'a mai angē 'Eiki Palēmia ke tau ...

Taukave ka tali ke fakafoki pea pālōti'i 'e tali kotoa ngaahi fokotu'u he 'oku ma'u nautolu tokolahi

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na ki'i, sai kapau ko ho'omou loto ke fakafoki mai, pea mau pehē atu pē he 'aho ni , mau tali kātoa, ko e hā 'etau to e me'a 'e fai, tau mole hotau taimi, kapau 'oku mou pehē ke fakafoki pea mau pehē atu pē he 'aho ni, mau tali kātoa e 'ū me'a ko eni na'a mau fokotu'u atu. Ko e hā hono 'aonga ko 'etau to e me'a kuo mau 'osi mo e fakamole hotau taimi, ko 'eku fehu'i ia. 'E fakafoki? Pea kapau 'e fakafoki mai pea tau tipeiti ai pē pea mau pehē atu kātoa e me'a ko ena 'oku 'ikai ke mau to e lea mautolu ai 'osi, ko 'eku fehu'i atu ia ka moutolu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oua, 'oua te mou fai e founa ko ia 'Eiki Palēmia, 'ikai ke fakalotu ia. Toki 'osi 'etau lotu 'aneuhu ...

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e tali ki he me'a ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo me'a ki lalo, mo me'a ki lalo. He 'ikai ke ke tali 'e koe e me'a ko ē 'oku me'a 'aki he Palēmia. Ko au eni 'oku ou tali ki he 'Eiki Palēmia. 'Oua 'e fai e founa ko ia na'e toki 'osi 'etau lotu hangē 'oku ke ki'i fakamālohi'i 'aki ho'o timi 'oku ke fu'u tokolahi, ke me'a

ki he me'a ko eni na'a mou me'a ki Ha'apai, tu'u hake kau Mēmipa heni meimei ma'u ho'o timi heni. Ko au nau tu'u fefeka 'oua na'a fai e founga ko ia. 'Aho ni ...

'Eiki Palēmia: Fakamolemole pē Sea, kātaki ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku te'eki ke 'osi atu 'a e lea 'a e Sea, 'Eiki Palēmia ko e Sea ko e Fale Alea ko e motu'a ni 'oku, 'oua 'e fai e founga ko ia tau 'ai lelei pē he ko eni 'oku 'osi mahino ki he motu'a ni founga ke fai, me'a ki ho'o Minisitā Lao he ko ia 'oku totonu ke tokanga 'aupito 'aupito ko hono fatongia ki he me'a ko ia.

'Eiki Palēmia: Sea fakamolemole, ko u kole fakamolemole atu na'a pehē ko u hanga fokotu'u atu ha fa'ahinga fokotu'u hangē 'oku, 'ikai ko 'eku kole fu'u fuoloa 'etau tipeiti, loto e fa'ahinga ia ke fakafoki mai ke tau, pea ko 'eku fehu'i atu, pea kapau 'e fakafoki - fai homou loto, pea ko e 'osi ko ē homou fai homou loto pea mau pehē atu mautolu, tau pālōti mau loto kātōa ki ai. Mole hotau taimi, ko 'eku kole atu kapau ko ho'omou loto ia, he te tau iku pē 'o 'ai e, 'o tali pē me'a tatau.

Lord Nuku: Sea, ko 'eku ki'i kole atu pē 'a'aku ia ki he 'Eiki Palēmia, ko e pālōti ko e me'a kehe ia. Ko e tipeiti'i ko ē ke mahino ki he kakai e fonua ko ho'omou pālōti 'a moutolu ia ko e me'a kehe 'aupito 'aupito ia. Ko e 'uhinga ia 'oku mau loto ai ke 'omai e lao ki heni ke tipeiti'i he ko e me'a eni fekau'aki mo e mafai pea mo e kakai 'o e fonua he 'oku 'i ai 'emau tui pea 'i ai ho'omou tui. Kapau he 'ikai ke fakahoko atu 'emau tui kae fai pālōti'i pē, faka'ofa lahi e fonua ni. Ko e 'uhinga ia 'oku mau kole atu ai 'e Sea, kapau 'oku 'i ai ha lao na'a nau fa'u pea 'omai 'a ia ko hono fakafoki ko 'eni 'e to e fakahū mai?

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fakatonutonu ē mei he 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku ou ki'i fakatonutonu atu kātaki pē Sea. Ko e 2014 na'a ku kau au he alea'i e me'a ko eni ko e Feitu'u na na'e kau ai. Ko e Minisitā ko eni, ko e Nōpele ko ē na'e kau ai. Ko e tokolahi 'o kitautolu na'a tau kau kātōa ai. Pea 'oku 'ikai ko e pōini ia pē na'a tau kau pē ta'ekau ai. Ko e pōini ko ē 'oku tu'uaki mai ke fakafoki mai. Pea ko 'eku fehu'i atu, pea kapau 'e fakafoki mai pea mau loto kātōa mautolu ia 'a e toko 14 ko eni pē ko e toko fiha ke 'ave, hā hono 'aonga ke tau to e, hono to e fakafoki mai ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia. Ko e me'a ko ē nau 'uhinga ki ai ko e me'a mālie ke 'i ai e me'afua faka'osi ke 'uhinga ka mou lototaha pea 'oatu nau pukepuke mai mei he faha'i ko ē 'e taha. 'Oua 'e fai ho'omou tu'utu'uni na'a faifai 'oku uēsia kotoa ai e fonua.

Sāmiu Vaipulu: Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io ko ho'o me'a faka'osi mai pē eni Fakafofonga ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

'Eiki Sea Le'ole'o: .. ka tau hoko atu ā.

Sāmiu Vaipulu: Kātaki pē Sea he to e. Sea ko e 'uhinga hení, ngāue ko ē 'oku tu'utu'uni 'e he Kapinetí, Fale Alea ke 'alu ki he Fakataha Tokoní. Ko eni 'oku talamaí, ne 'osi tali 'i Fale Alea pea 'ave pea ko e fakafoki mai ke to e fai hono vakai'i pē hā. 'Oku ou tui 'Eiki Sea 'oku tonu pē ke foki mai ki heni pea toki 'alu mei ai ki he me'a, me'a kehe 'aupito e, hangē ko e me'a ko ē 'a e Nōpele 'Euá.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i fakatonutonu atu ka ko 'eku tuí Sea,

Sāmiu Vaipulu: Me'a kehe 'aupito.

Fakamahino founga ngāue 'a e Fakataha Tokoni 'ikai to e foki mai ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Lao: ... ko e 'osi pē 'eku fakatonutonú ko ení, kuo mahino. Ka u hanga 'o talaatu Hou'eiki 'a e Fakataha Tokoní. Lahi e 'ū, ko e kole mai ki he Pule'angá, mou vakai angé ki hē, lolotonga pē ia 'ene 'i he Fakataha Tokoní. Mau hanga 'o fakakakato atu, tali. 'Oku 'ikai ke a'u pē ki he Fakataha Tokoní, tiki, kolosi. 'Ikai. Ko e fu'u kakai *human being* ē. Nau kole mai ki he Pule'angá, 'e lava ki'i fakama'ala'ala mai angé kongá ko ē. Mau fakama'ala'ala, tali. 'E hā, to e fakafoki mai ki heni, 'ikai. 'Oku kole mai e Fakataha Tokoní ki he Pule'angá ke fakama'ala'ala 'a e kongá e 'ū laó. Pea 'oku ngata pē ia he Pule'angá 'a e me'a na'a nau kole mai ki aí. 'Oku tali 'io, 'oku tali kakato 'e he Kapinetí ke mau fakafoki. Ko e 'uhinga ia e kolé Sea. Kapau pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'oku ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Hou'eiki. 'E ki'i fakamolemole pē 'a e Fakafofonga Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku mahino kiate au ia e me'a ko ē 'oku ke me'a ki aí, ko e ta'u lahi, fuoloa 'etau ngāué. Ko e laó kuo pau pē ke fakafoki mai ki he Fale ni. Kae tuku angé pē ki he Minisitā Laó ke nau me'a angé mo 'enau me'a ko ē 'o 'aí he 'oku 'ikai ke mahino kiate au e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e,

'Eiki Minisitā Lao: 'E Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku fakalōloa Minisitā ko ho'o to e faka'uhinga pē, pau na ke me'a mai pē.

'Eiki Minisitā Lao: Sea, ko 'eku fakahanga pē 'aku 'o fakamahino atu ki he Hou'eiki. 'Oku 'i ai e founga ngāue 'a e Fakataha Tokoní 'oku pehē. 'Oku ngata pē ia 'ia mautolu.

Sāmiu Vaipulu: 'Oku mahino pē.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e fakamahino mai pē ke mau hanga 'o, 'oku 'ikai ke to e foki mai ia ki heni. Ko e me'a tatau pē. 'Oku 'ikai ke to e foki mai hení he ko e fiema'ú ia pē 'oku tali kakato 'e he Kapinetí.

Taukave'i ko e founnga fa'u lao ke fou mai ki Fale Alea

Sāmiu Vaipulu: Ko e founnga.

'Eiki Minisitā Lao: Tali kakato 'e he Kapinetí.

Sāmiu Vaipulu: Ko e founnga fa'u lao.

'Eiki Minisitā Lao: Pea ko e toe eni ke 'ave ki he Fakataha Tokoní.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: He 'ikai to e ha'u ia ki heni.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e fakatonutonú kapau 'oku hala.

Sāmiu Vaipulu: Kapau ko e founnga ē 'a e Fakataha Tokoní 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku fiema'u ke fakama'ala'ala, ko e founnga fa'u lao ko ē 'oku tu'utu'uni 'e he Konisitūtoné, ko e Fale ni ke 'omai ki ai pea toki fakafoki ki hē. Kapau 'e ngāue'aki e founnga ko eni ke 'alu pē ia mei he Kapinetí, 'o, koto faka'ofa e fonua ni he kaha'ú.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki, tau ki'i mālōlō he 'uhí ko 'etau taimí 'oku tu'utu'uni he'etau taimí ka tau toki me'a mai toki fakahoko atu ho'omou faka'uhingá. Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Aleá. (Lord Tu'ilakepa)

'Eiki Sea Le'ole'o : Hou'eiki, 'oku ou pehē mu'a ke tau hoko atu ā, he koe'uhí ko 'etau ngāue. 'Oku ou fakamanatu atu pē kia kimoutolu, 'a e anga ko ē 'etau Tu'utu'uní, ke mou matu'aki tokanga 'auptio 'aupito, hangē ko eni ko 'etau ngāué, 'e Hou'eiki Minisitā. Kapau leva 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou mea'i 'oku 'ikai ke faka-Lao 'i he Fakataha Tokoní, pea mou tokoni ki he Fakataha Tokoní, ke nau mea'i 'oku 'ikai ke faka-Lao e founnga ko iá. Kuo pau ke fakafoki mai ki he Fale ni, pea toki fou mei he Fale ni, fakafofonga 'o nautolu, hangē pē ko 'etau Lao ko ē he Leví. Na'e to e fakafoki mai 'o tau to e fai hono fakalelei'i, pea to e fakafoki atu. Ka ko 'eku 'ilo'í, he'eku lave'i 'e he motu'a ni, ki he founnga ko ē 'o kapau 'oku 'ikai ke tali 'e he Fakataha Tokoní, kuo pau leva ke 'i loto he fō'i ta'u 'e 1, pea to e fakafoki mai leva ki he Fale ni, ke fai ha

feme'a'aki ki ai. Koe'uhí pē, Hou'eiki Minisitā, kuo faifai ange pea 'i ai ha tu'unga 'oku tōkehekehe 'a e Pule'angá pea mo e Fakataha Tokoní...

<006>

Taimi: 1130 - 1135

'Eiki Sea Le'ole'o: ..ka ko e Fale Aleá 'oku faka-Konisitūtone ange pē hono fakafoki mai ki he Fale Alea. Pea toki fakafoki mei he Fale Aleá ki he Fakataha Tokoní, pea toki 'i he Fakataha Tokoní, ke 'omai. Kapau leva ko e me'a 'i he Pule'anga 'aneafi, kapau na'e 'osi a'u ki he Fakataha Tokoní pea 'ikai ke tali, 'oku totonu ke fakafoki mai ki he Falé ni ke fai ha feme'a'aki ki ai. Pea kapau leva 'oku pehē pē 'e he Falé 'oku pehē pē 'e moutolu Kapinetí, ke ngata 'ia moutolu, kiate au 'oku ta'efaka-Konisitūtone 'a e founa ko ia. 'E pau pē ke fakafoki mai ki he Falé ni. Ka ko e kole ko ē 'oku mou 'omaí, ke fakafoki atu pē ho'omou Laó, pea te mau fakafoki atu pē ho'omou Laó, koe'uhi ka tau hoko atu. 'A ia mou fakapapau'i mai ko e fo'i Lao pē eni 'e 3 'oku toé. 'A ia 'oku ou loto leva ke lau 'a e fo'i Lao ko iá, kae tukuhifo mu'a ki he'etau fakataha ki he Kōmiti Kakato ke fai ki ai ha ngāue. 'E kau Kalake, teuteu mai angé 'etau fo'i Lao ko iá, 'a ia ko e 'Eiki Minisitā, ki'i fakatonutonu mai pē 'Eiki Minisita koe'uhi ko e tokoni mai pē ē. Ka 'i ai ha pē ha Lao hena 'oku .. 'A ia ko e Lao Fika 1 'a ia 'oku Fika 2 ia, 'a ia ko e Lao ia 'oku Fika 12. 'Oku tu'u pē 'a e Lao ko ia ē?

Ngaahi lao ke mohetolo hono alea'i 'i Fale Alea

'Eiki Minisita Lao: Fevakai'aki pea mo e Kalaké, ka 'oku sai pē 'a e 5.01, 5.02 5.03 mo e 5.11. Ko e 'u me'a na'a ke me'a ki ai ko e me'a 'a e *Ombudsman* ko e 1 mo e 2.

'Eiki Sea Le'ole'o: *Ok*, ko eni 'oku ke to e me'a mai. Sai, ka tau hoko atu ā. 5.1, 5.2, 5.3 mo e 5.4 mo e 5.11 'a ia ko e fo'i 5 pē 'oku tukú ē? Ko e me'a pē 'oku ou kolé, 'oua pē te ke tuputāmakí, ka ke tokoni mai pē. 5.1, 5.2, 5.3, 5.4 mo e 5.11 ko e 5 ia.

'Eiki Minisita Lao: Ko e Lao 'e 6... 5, 6, 7, 8, 9, 10.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e Lao eni ia 'oku tukú, ko e 'uhingá kae lau.

'Eiki Minisita Lao: Ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia ko e 5 pē.

'Eiki Minisita Lao: Ko e 6. Ko e 4, 5, 6, 7, 8, 9 mo e 10.

'Eiki Sea Le'ole'o: Te tau ngāue pē ki he Lao 5.10 ?

'Eiki Minisita Lao: Ko ia, ko e kātoa ia 'a e 'ū Lao na'e mohetolo na'e, *question* mai, 'ikai ko e ta'etali, mei he Fakataha Tokoni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i fanongo lelei pē 'Eiki Minisitā ki he me'a 'oku ou kole atu. Ko e 5.1, 5.2, 5.3, 5.4, mo e 5.11 ko ia 'oku tuku te tau ngāue ki ai?

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia. 'Oua 'e hiki ho le'ó, 'ai ke tau talanoa lelei pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku hiki hoku leó koe'uhi he 'oku ke me'a mai 'oku 6 ka 'oku 5 pē 'a e Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ta 'oku hala pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e 'uhinga ia 'eku hiki atú ke ke fanongo lelei 'a e Feitu'u na ki ai.

'Eiki Minisitā Lao: 'Io, 'ai'ai tau talanoa lelei pē. Ko ia.

Fo'i Lao 'e 6 'oku to'o

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea ko e hā leva 'a e Lao 'oku ke fiema'u? Mālō, ko e fo'i Lao pē 'e 5 'oku tau lave ki aí, ko e 6 'oku to'o. Lau Kalake.

Tokanga ke 'asenita'i ke vave hono alea'i tohi tangi fika 1/2018

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kātaki 'e lava ke fai atu 'a e ki'i kole ko eni? Tapu mo e Sea mo e kau Mēmipa. Sea 'oku ou kole atu au ko e Tohi Tangí, ko e hā 'oku 'ikai ke 'omai ai kimu'á, ke fei mo tau talanoa ke a'u e me'a 'oku feinga mai ki ai 'a e kakaí, 'oku nau fie faka'amu. 'Oku ou faka'amu au ..

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'eku ai atu pē 'e au ko e 'uhingá he kuo maau 'a e ngaahi talí, pea maau ke tau tipeiti'i, pē 'e lava 'unuki mai kimu'a pē ko 'apongipongi.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Minisita Leipa, na'e totonu ke ke ki'i hū ange ki hē 'o kole mai kia au pē 'e 'i ai hao faingamālie ki he *issue*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kātaki Sea ko e kole atu pē he taimi ni.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oua te ke 'ai'ai noa'ia he Fale, ke me'a hake pē 'o me'a 'oku lolotonga fai 'etau feme'a'aki he me'a 'a e Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kātaki Sea te u to e ki'i kole atu pē ka ko e ki'i fakahū atu pē he taimi ni kapau 'oku lava pea mono mai 'a e Tohi Tangí ke fei mo tau talanoa ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oleva kae 'osi ko eni pea toki hoko atu....

<008>

Taimi: 1135-1140

Lao Fika 10/2018

'Eiki Sea Le'ole'o: ki he Feitu'u na ē. Lau Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao e

Konisitūtone ‘o Tonga 2018. Lao Fika 10 ‘a ia ko e 2018 ia. Lau ‘uluaki.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao e Konisitūtone ‘o Tonga 2018.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao e Konisitūtone ‘o Tonga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē,

‘Uluaki, hingoa nounou mo e ‘uhinga’i lea, Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku loto ki hono lau ‘uluaki e lao ko eni, fakahā loto ki ai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau ...

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16. ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io ko e toko taha. ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai e toko taha.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau tu’o ua.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao e Konisitūtone ‘o Tonga 2018.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao Konisitūtone ‘o Tonga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē.

‘Uluaki, hingoa nounou mo e ‘uhinga’i lea, Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku loto ke tali e lao ko eni, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io ...

Kalake Tēpile: Veivosa Taka, Mo’ale Fīnau ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki’i ‘oleva ...

Fokotu’u ke tukuhifo Lao fika 10/2018 ki he Kōmiti Kakato

Lord Fusitu’a: Sea kole atu ke tuku hifo mu’a ki he kōmiti ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘I ai ha pou pou ki ai?
(pou pou)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakato ke fai ha feme’a’aki ki ai. Hoko ...

Lao Fakaanganga (fika 11/2018) ki he ‘Omipatimeni 2018

Kalake Tēpile: Lao Fakaanganga ki he ‘Omipatimeni 2018.

Ko e Lao Fakaanganga ki ha lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he ‘Omipatimeni 2001.

‘Oku tu’utu’uni he ‘Omipatimeni 2001.

‘Oku tu’utu’uni he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē,

‘Uluaki hingoa nounou, Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he ‘Omipatimeni 2018.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku loto ki he lau ‘uluaki e lao ko eni, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale Fīnau, ‘Akosita Havili Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 15.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki e nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau tu’o ua. Mālō. ‘Oleva ke lau tu’o ua. ‘Io ...

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai mo Sāmiu Vaipulu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko ua.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau tu’o ua.

Kalake Tēpile: Lao Fakaanganga Fakatonutonu ki he ‘Omipatimeni 2018.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he ‘Omipatimeni ...

Lord Fusitu'a: Sea kole atu ke tuku hifo mu'a mo eni ki he kōmiti ...

Kalake Tēpile: 2001.

‘Oku tu’utu’uni he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē,

‘Uluaki hingoa nounou, Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he ‘Omipatimeni 2018.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mou fakamolemole Hou’eiki, ko e ‘ai pē ka u ki’i fakamanatu pē ‘etau ngāue, ko e lau ‘uluaki e lao ‘a ia ko hono fai ‘etau, ko e lau hono ua ‘osi ko ia pea u pehē atu ‘i ai ha taha ‘oku ‘ikai ke loto pea ke toki me’a hake ki ‘olunga ‘o fai leva ‘etau founga he ngāue ki heni pē ko e tuku hifo he ē, ka mou laumālie lelei pē.

Lord Fusitu'a: Kole fakamolemole atu Sea ‘oku lolotonga lele ‘eku lau e ‘ū lao ‘oku ‘ikai ke fanongo lelei atu ki he lau me’a e Kalake, kole fakamolemole atu. Tonu e fakatonutonu e Feitu’u na.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakato. ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko eni?

(pou pou)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakato. Mālō. Lao Fika hoko ko e Lao Fika 12 ē.

Lao Fika 12/2018

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he ‘Omipatimeni 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he ‘Omipatimeni 2001.

‘Oku tu’utu’uni he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i ha fakataha alea ‘a e Pule’anga ‘o pehē,

‘Uluaki hingoa nounou mo e ‘uhinga’i lea, Kupu si’i (1), ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he ‘Omipatimeni 2018.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku loto ki he lau ‘uluaki, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Mo’ale Fīnau ...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

Kalake Tēpile: .. Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki

Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Sea 'oku loto ki ai e toko 16.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, fakahā mai he founa tatau, hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku. 'Ikai ke loto ki ai e toko 1 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Lau tu'o ua.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he 'Omipatimení 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e lao ki he 'Omipatimení 2001.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē.

1. Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea.

Kupu si'i 1 – 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he 'Omipatimentí 2018.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku loto ki he lau 'uluaki e, 'a e lao, ki he lau hono 2 'a e lao ki he ko ení. Fakahā loto ki ai, hiki e nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, 'Eiki Nōpele.

Fokotu'u ke tukuhifo Lao Fika 12/2018 ki he Kōmiti Kakato

Lord Fusitu'a: Sea fokotu'u atu ke tuku hifo pē mo eni ki he Kōmiti kātaki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'I ai ha pou pou ki ai. Tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakato. Fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele mei Niua. Hoko atu Kalake, 5.4.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngāue Fakapule'anga, 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'angá ke fakatatau 'a e ngaahi fatongia lipooti 'o e ngaahi potungāue ki he ta'u fakapa'anga.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē.

1. Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea.

Kupu si'i 1 - 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki he ngāue faka-Pule'angá 2018.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku loto ki he lau 'uluaki e lao ko ení, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mo’ale Finau, Veivosā Taka, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki. ‘Oku loto ki ai e toko 12 ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founga tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Lau Tu’o 2.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngāue Fakapule’anga, 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngāue Fakapule’angá ke fakatatau ‘a e ngaahi fatongia līpooti ‘o e ngaahi potungāue ki he ta’u fakapa’anga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē.

1. Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea.

Kupu si’i 1 - ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki he ngāue faka-Pule’angá 2018.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia ‘oku loto ki hono lau tu’o 2 e Lao ko ení, fakahā loto ki ai, hiki e nima. ‘Io ‘Eiki Nōpele mei Niua.

Fokotu’u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 12/2018 ki he Kōmiti Kakato

Lord Fusitu'a: Fokotu’u atu ke tuku hifo ai pē mu’a eni ki he Kōmiti ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘I ai ha pou pou ki ai. Pou pou. Tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakato. Faka’osi. 5.11.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2018

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngāue Fakapule’anga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē.

1. Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea.

Kupu si’i 1 – ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’angá, 2018.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia ‘oku loto ki hono lau ‘uluaki ‘o e Lao ko ení, fakahā loto ki ai, hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i. Sea ‘oku loto ki ai e toko 14.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, fakahā mai he founa tatau, hiki e nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau tu’o 2.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga, 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngāue Fakapule’angá.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:-

1. Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i lea.

Kupu si’i 1 – ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga, 2018.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku loto ...

<001>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... hono lau tu’o ua ‘o e lao ko ení fakahā loto ki ai hiki ho nima. ‘Io ‘Eiki Nōpele Niua.

Lord Fusitu’a: Fokotu’u atu ke tukuhifo ai pē mo eni ki he kōmití ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fokotu’u mei he ‘Eiki Nōpele Niua ke tukuhifo. ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai? (Na’e ‘i ai ‘a e pou pou.)

Tukuhifo ia ki he Fakafofonga ki he Kōmiti Kakató. ‘Io Fakafofonga Vava’u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Osi pē pea hoko mai ‘a Niua 17.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu eni ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Kapinetí pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpelé mo ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí.

‘Eiki Sea mālō mu’a ho laumālie lelei ki he ... Sea pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia makehe ‘i he finemotu’a ni he vakai atu ko e Feitu’u na ‘oku ‘i he Seá. Pea ko e me’a ko u tokanga ki ai ‘e Sea ‘oku ‘i ai e hoha’a ki he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke fiemālie ki ai ‘a e kakai ‘o e vahefonua Vava’ú. Pea ko u lotu pē ke u ‘oatu ke me’a ki ai ‘a e Fale ‘Eiki ni na’a malava ke fai ha ngāue fakavavevave ki ai.

Tokanga ki he mamafa totongi uta koloa vakatahi ki Vava’u

Ko e ‘uluaki Seá ‘oku ‘i ai e ta’efiemālie ‘a e kakai ‘o Vava’ú ‘i he tu’unga ‘o e totongi uta fakalotofonua pea mei Vava’u ki Tongatapu ni. ‘I he taimi ‘oku ‘uta mai ai hanau tangi kava Tonga ‘i he vaka ‘a e Pule’angá ko e *MV* ‘Otuanga’ofa pē ko e *MV* Tongiakí. ‘Eiki Sea ‘i he kuohilí na’e fa’a totongi pē ‘a e tangai kava pē ko ha fa’ahinga tangai me’akai pe ko e hā, pa’anga pē ‘e 20 mei Vava’u ki Tongatapu ni. ‘I he ‘ahó ni Sea ko e *MV* ‘Otuanga’ofa ‘oku nau *charge* ‘e kinautolu ia pa’anga ua ki he kilo, tangai kavá pē Sea. ‘Ikai ke to e *charge* ha fa’ahinga uta kehe ia ko e kava tonga pē Sea ‘oku *charge* pa’anga ua ki he kilo. ‘I he *MV* Tongiakí Sea ‘oku nau *charge* ‘enautolu ia ‘a e pa’anga ‘e tolu ki he kilo. ‘A ia tau pehē Sea kapau ‘e ‘omai ha’aku tangai kava tonga kilo ‘e 50 pea mei Vava’u ki Tongatapu ni Sea, ‘oku pa’anga ia ‘e 100 ‘i he *MV* ‘Otuanga’ofa pea pa’anga ‘e 150 ‘i he *MV* Tongiakí.

‘I he taimi tatau Sea kapau ‘e ‘omai ‘a e tangai kavá ‘i he vakapuná ‘oku pa’anga ‘e tolu pē ‘a e vakapuná *cargo* ‘i hono ‘omai he vakapuná. Ka ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea ko e vakatahi ko ení *MV* ‘Otuanga’ofa ko e vakatahi ia na’e me’a’ofa mai ki he kakai ‘o Tongá Sea tautēfito ki he ni’ihi ko eni ko ē pea mei motú pea mei Ha’apai, Vava’u pea mo Niua Sea. Ko e ‘uhinga ko u tokanga ki ai Sea he ‘oku tonu ke ‘i ai ha fa’ahinga totongi faka’atu’i. Ka ‘i he taimi tatau Sea ‘oku mau ongo’i kimautolu ia pea mei Vava’ú Sea ‘oku hangē ‘oku ngaahi kovi’i mautolu ia Sea tautea’i mautolu ia mau, tau lele mai ko ē me’a mai ‘a e Feitu’u na pea mo e kāinga ko eni pea mei Vava’ú Sea he ‘uhingá ko ‘etau nofo mama’ó.

Kole ki he Pule’anga ke fai ha ngaue ki he uta kiki ‘aisi he koniteina mōmoa

Pea ‘ikai ko ia pē Sea ko e to e me’a ‘e taha ko u tokanga ki ai ‘i he vaka tahí pē ‘oku uta ‘a e kiki ‘aisi pē ko e kakano’i manu hūfanga he fakatapu pea mei Tongatapu ni ki Vava’u pea mo Ha’apai ‘i he *dry container* pē ko e koniteina mōmoa. ‘A ia ‘i he uike kuo’osi pē ko e uike atú nai Sea na’e fakaheka ai ‘a e koniteina puha moa pea mo e puha ‘aisi ‘i he vaka *MV* ‘Otuanga’ofa ‘i he koniteina mōmoa ‘a ia na’e fakaheka ia ‘i he 12 ho’atā toki mavahe ‘a e vaká mei Tongatapu ni ‘i he ono efiaki toki tau ki Ha’apai ko e hiva ia pongipongi he ‘aho ‘e taha. ‘A ia ko e meimei houa ia ‘e 21 ‘a e folau ‘a e kiki ‘aisi ko eni pea mei Tongatapu ni ki Ha’apai. Pea ko ‘ene a’u atu pē ki Ha’apai fakatau atu ia ki he kakai Sea ke nau ma’u me’atokoni mei ai. Pea ko e me’a tatau pē ‘oku hoko ‘i Vava’u Sea. ‘A ia Sea ko e kole ki he Pule’angá na’a lava ke fai ha vakai ki he me’a ko ení he ‘oku fakatu’utāmaki ‘aupito ia kiate kitautolu ko eni ko ē pea mei motu.

Tokanga ki he ta’efakalao hono tanaki \$11.50 he tikite folau vakapuna fakalotofonua

Ko e me’a leva hono ua ko u tokanga ki ai Sea pea mo e fakahoha’a ‘a e kakai, ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi ‘aupito ‘a e kakai ko e totongi vakapuná fakalotofonua. Mālō pea mo e kautaha *Real*

Tonga Sea he'enau tokoni ki hono, ki he fakafolau ko eni ko ē 'a e kakaí kae tautautēfito ki he kau folau 'eve'evá pea mei heni ki Ha'apai pea mo Vava'u 'o a'u pē ki Niua Sea. Fakamālō ngāue lahi 'oku lava ke nau fakahoko. Ka 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e finemotu'a ni mo e kainga Sea ...

<002>

Taimi 1150 - 1155

'Akosita Lavulavu: ... 'I he ta'u kuo 'osi Sea 'oku ou tui pē 'oku ke mea'i pē 'i he ta'u ku o 'osi meime'i taimi pehē ni pē, na'a ku 'ohake 'a e issue tatau pē 'i he mamafa ko eni ko ē 'a e folau fakalotofonua. 'I he taimi ko ia na'a ku 'ohake ai 'i Fale ni na'e pa'anga 'e tolungeau fā taha (\$341.50) seniti 'e nimanoa (\$340.50) 'a e folau fakalotofonua *one way* mei heni ki Vava'u pea foki mai. 'I he 'aho ni Sea ta'u pē 'e taha mei ai Sea ku o a'u eni ia 'o tolungeau valutaha seniti 'e nimanoa (\$381.50), 'a e totongi fakalotofonua folau fakaloto fonua *one way*, 'oku mahino ki he finemotu'a ni Sea ko e kautaha ko eni ko e kautaha taautaha eni Sea mahino 'aupito ia ki he finemotu'a ni, kā ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea, 'oku ou tui pē 'oku ke manatu'i pē Sea na'a ku 'ohake pē 'i Fale ni 'oku 'i ai 'a e ki'i fō'i fee ko e *passenger service charge fee*, 'oku fe'unga ia pea mo e pa'anga 'e tahataha seniti 'e nimanoa (\$11.50) 'oku kei fakakau pē ia ki he *charges* ko eni ko ē pe ko e totongi folau fakalotofonua, pea na'e 'i ai 'a e Kōmiti Fili Sea, 'i he ta'u kuo 'osi pē na'e fokotu'u pea na'e pehē 'e he Potungāue *Ministry of Infrastructure* 'i he taimi ko ia Sea na'a nau pehē 'e nautolu ia ko e totongi ko eni pa'anga 'e tahataha seniti 'e nimanoa 'oku ta'efakalao a'u mai eni ki he 'aho ni Sea 'oku kei *charge* pē 'a e pa'anga 'e tahataha seniti 'e nimanoa ko eni ki he totongi folau fakalotofonua, 'a ia Sea 'oku ou faka'amu au ia Sea 'oku mau manavasi'i mautolu ia mei Vava'u Sea, na'a a'u pē ki Tīsema ia ku o fana atu 'a e totongi fakalotofonua 'i he fāngeau tupu.

Fokotu'u ke 'i ai ha Komiti Fili ke ngaue fakavavevave ki he 'isiu he totongi vakapuna

Ko e 'uhinga pē ia Sea mei he ta'u ku o 'osi pē ki he ta'u ta'u 'e taha ku o hiki 'aki 'a e pa'anga 'e fānoa, 'a ia Sea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fakahoha'a 'i he pongipongi ni na'a lava ke fai ha ngāue fakavavevave ki heni 'a e Pule'anga ki he ngaahi totongi fakavavevave ko eni 'oku hilifaki ki he ni'ihi ko eni koē pea mei motu pea mei Ha'apai, Vava'u pea mo Niua, he 'oku a'u eni ia ki ha tu'unga Sea 'oku 'ikai ke mau to e 'ilo 'emautolu ko e hā ha'amau to e me'a 'e fai, ko e *issue* ko eni toutou 'ohake 'ikai pē ke fai ha ngāue. Pea 'i he 'uhinga ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu, Sea 'i he pongipongi ko eni ke 'i ai ha Kōmiti Fili ke fai mu'a ha ngāue fakavavevave 'aupito ki he *issue* ko eni Sea he 'oku mau ongo'i lahi 'aupito 'emautolu 'i Vava'u mau ongo'i 'emautolu ia Sea 'oku ngaahi kovi'i mautolu ia ko e 'uhinga ko 'emau lele mai mei Vava'u.

Pea ko e anga pē ia 'a e kole pea mo e fakatangi atu pea mei he kāinga ko eni ko ē pea mei Vava'u Sea ke 'ai mu'a ha Kōmiti Fili fokotu'u atu ha Kōmiti Fili ke fai ha ngāue fakavavevave ki heni, pea fai mai ha līpooti ki he Fale 'Eiki ni 'i loto pē 'i he māhina 'e taha mei heni. Ko e anga pē 'a e fokotu'u Sea, 'oku ou fokotu'u atu. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fokotu'u ē ko e 'omai 'a e me'a ko eni 'oku feme'a'aki ka koe'uhi 'oku 'i ai 'ene fokotu'u pea kuo pau leva ki he Sea 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko ē 'a e fakafofonga ke 'ai ha kōmiti. 'Oku ou tui pē 'e hou'eiki kapau 'oku 'ai ha kōmiti pea 'ave pē ki

he *Privilege Committee*, ki he ko e hā ha fale'i 'a e kōmiti, 'i ai ha pou pou ki he me'a ko eni, 'io 'Eiki Nōpele 'Eua.

Kole ke lipooti mai ngaahi Kōmiti e Pule'anga fekau'aki mo e ta'efiemalie mei Vava'u

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko 'eku fakahoha'a atu pē 'a'aku ia koe'uhi ko e he 'oku 'i ai pē 'a e Potungāue 'a e Pule'anga 'oku nau hanga 'o tokanga'i 'a e me'a ko eni pea 'oku nau 'i Fale ni pē, koe'uhi kapau te nau toki lipooti mai, pea kapau 'e toki ta'efakafiemālie kā ko e 'uhinga ko e 'ai ko ē ke tau fa'u kōmiti ke liliu 'a e ngaahi tu'utu'uni Sea, ka koe'uhi he 'oku 'i heni pē 'a e ngaahi kōmiti 'a e Pule'anga, koe'uhi ke fai mai ha lipooti, ko e kole pē ia, pea kapau te tau fai tu'utu'uni, ko e anga pē ia ki'i kole Sea ki he fakafonganga he 'oku 'i heni pē kau Minisitā te nau hanga 'o pule'i 'a e ngaahi kautaha ko eni Sea, mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E fakafonganga 'e sai pē ke tali mai pē 'i heni? 'Io.

Vātau Hui: 'Eiki Sea 'e sai pē ke u fakahoha'a atu ai pē he 'oku felāve'i pē 'a e palopalema 'oku mau 'i ai pea mo e palopalema ko eni 'oku 'i ai 'a Vava'u, kae toki me'a atu 'a e Fakafonganga.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io. Me'a mai 'a e Feitu'u na ia, me'a mai.

Vātau Hui: Tapu mote 'aliki Sea te Fale Alea, tapu mote...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Fakafonganga, fakafonganga, fakamolemole kapau 'oku ke me'a pehē 'i he Sea ko ē 'oku ou kole atu au ia foki mu'a ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni tau ngāue'aki 'a e lea fakatonga pē 'oku 'ikai ko ha lea fakatonga ena ia, ko e lea fakaniua ia.

Vātau Hui: Sea fakamolemole atu 'oku 'ikai ko e lea eni ia 'a Niua?

'Eiki Sea Le'ole'o: Kapau 'oku ko 'etau lea ko e Tohi Tu'utu'uni ko e lea faka-Tonga.

Vātau Hui: Fakamolemole atu Sea. Tapu mo e 'Eiki Sea Le'ole'o ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Vātau Hui: ...Fale Alea 'o Tonga, Tapu mo e 'Eiki Palēmia, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale, talangata 'iate au ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Vātau Hui : ... tau ō 'o fai kitu'a, kae tuku mu'a ke 'omi e faingamālie ko eni mo'oku. Ke fakakakato atu ai 'a e ki'i fiema'u vivili ko eni mei Niua.

Tokanga ki he 'ikai puna hokohoko vakapuna ki he ongo Niua

Sea, 'oku 'uhinga lahi 'a e fokoutua hake 'a e motu'a ko ení, fekau'aki mo e fefolau'aki vakapuna ko ia 'a e Kautaha Vakapuna ko eni 'i he Ongongong Niua. 'Oku faka'ofa'ofa pea mālō e si'i faifatongia 'a e kautaha ni. Ka 'oku ongo'i 'e he motu'a ni si'ono ngaahi pehē'i kimautolu mei Niuafo'ou mo Niuatoputapú, 'oku mau faka'ofa. Ko e hā kuo pehē'i ai mātou?

Ko e puna 'e 3 'a e kautaha vakapuna ko 'eni, a'u mai ki he uike kuo 'osí, hokohoko, 'a ia tau pehē ko e māhina ia 'e 3. Te'eki ai ke fakakato ia 'e he kautaha vakapuna ko ení. Ko 'ene toloi pē 'a e puná, tatali pē ki he māhina hokó. Toloí pē, tatali pē ki he māhina hokó. Sea, 'oku 'i fē 'a e me'a ko e vahevahe taau mo e vahevahe tatau. Ke fepuna'aki pē 'a e vakapuná ki Ha'apai, Vava'u, tu'o 3 tu'o 4, ka mau hala pē mautolu. 'Oku 'i ai e fanga ki'i fiema'u 'a e kāingá, ke nau folau atu mo ia, pea 'ave 'i he vakapuná. 'Oku ou tui na'e 'osi loto lelei 'a e Fale 'eiki ni, pea mo e Kapinetí ke tauhi 'e he kautaha vakapuna ko eni 'a e fefolau'aki ki he Ongongong Niua. Ka ko e hā kuo pehē'i ai kimautolu?

Uike kuo 'osí, na'e tonu ke puna 'a e vakapuná ki Niua, kaniseli koe'uhí ko e 'alotāmakí. Pea na'a ku pehē 'eau ia, 'e kaniseli pē ā mei he Tu'apulelulu, ke fakahoko 'a e puná 'i he 'aho Tokonakí. Sea, a'u ki he 'aho ni, 'oku kei tangi mai pē e kāingá. Ko fē e vakapuna ke ne fetongi mai? Faka'ofa, faka'ofa hoku kāingá, Sea. Ko e puna ko ē 'a e vakapuná 'oku tonú, kapau 'e puna 'i he māhina kotoa 'oku tonu ke a'u 'o tu'o 12. Ko e 'osi ko ē ta'ú, mālō ka a'u 'o tu'o 4, tu'o 5, 'a e puna 'a e vakapuná ki Niuafo'ou. 'Oku fakaloloma kia kimautolu 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kautaha vakapuna ko ení, Sea. 'Oku ou faka'amu, he 'oku 'ai ai 'a 'ene mamafa ko ē 'a e totongí, pea mo e to e ta'epaú. Pea 'oku 'ikai ke pehē atu 'e homau kāinga 'omautolu, ko e hā e mamafa. Ka 'oku mau loto mautolu ke tauhi 'a e puná, ke hokohoko, ko hono 'uhingá kae lava 'a e kau folau mei mulí, folau atu ki ai. Pea nau 'ilo leva 'e he kau ngāue faka-Pule'anga ko ē 'oku folau ki motú, 'e pau ke puna mai 'a e vakapuná, ko e 'osi 'a e uike 'e 3, 'oku puna mai 'a e vakapuná. Ko eni ko 'ene toloi tu'o taha pē, tatali ki he māhina hokó. Toloí tu'o taha pē, tatali ki he māhina hokó. 'Ai ai he 'oku lahi e ngaahi fika telefoni 'oku talamai, pea 'ikai ko ia pē, ka 'oku tā atu, talamai ke 'alu ki he fika, ko e fika fiha. Fiu he fakaongoongo ke tali mai.

Sea, 'ikai ke ngata aí, ko e palopalema tatau 'oku mau a'usia, hangē ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafongonga ko ia 'o Vava'ú 16. Totongi pāsésé, pa'anga 'e 625 ki Niuatoputapu, pa'anga e 674 ki Niuafo'ou. Laka e totongi ia ko ē 'o e 'alu atu mo e ha'u ki Nu'usilá, he puna ko ē ki Niuafo'ou. Lolotonga iá, 'oku *subsidize* 'e he Pule'angá 'a e fepuna'aki 'a e vakapuná, mei Tongatapu ki Niua. Sea, ko e hā kuo pehē'i ai mātou? Mau faka'ofa, hono pehē'i. 'Ai ai 'a e 'ikai ke tauhi 'a e taimi tēpile e puna 'a e vakapuná, pea mo hono ngaohikovi'i pehē'i kimautolu.

'Oku 'i ai pē mo e me'a ia, Sea, 'oku to e fakaloloma ange. Ko e taimi ko ē 'oku nofo fuoloa ai e pāsésé. Sai, folau atu e vakatahí ia, pea fakakaukau e pāsese ko eni kuo fu'u fuoloa 'ene nofó, 'e folau mai ā ia he vakatahí. Toe 'omi, pea 'oku fiema'u 'e he pāsésé ia ke fakafoki mai 'ene totongí 'ana. Kuo pau ke tuku ia 'e he kautaha 'osi e uike 'e 3. 'Osi e uike 'e 3 ko iá, to e fiema'u 'enautolu mo e pa'anga 'e 100 ke to'o ia. 'Osi ko iá 'oku 'ikai ko ha *fault* ia 'o e kau tama ko ē pē ko e kau pāsese na'a nau totongí. Ko e kovi ia 'a e kautahá, ka 'oku ongo'i 'e he kau pāsésé, tuku ā ka mau folau, na'a faifái ka mau faka'osita'u 'i Niua. 'Aho ni, ko hono ngaahi ia mautolú 'oku pehē'i. Ko 'eku hanga 'o faka'ali'ali atu eni ke mou me'a ki ai ...

Taimi: 1200-1205

Vātau Hui: Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni, 'oku pehe'i hono ngaahi mautolu mei Niua, Ko 'eku fokotu'ú, fai mu'a ha ngāue ki heni, ko e tu'o fiha eni 'eku 'ohake 'a e palopalema ko eni. Kapau ko e kautaha vakapuná, to'o kitu'a ka tau 'omi ha kautaha vakapuna te nau tauhi 'a 'etau fiema'u. Pea 'ai ke tatau mei Tonga 'eiki, Vava'u, Ha'apai 'o a'u ki Niua. 'Oua 'e 'ai ke ngata pē 'i Ha'apai pea mo Vava'u. Te mau ō kimautolu 'o Pule'anga ki Ha'amoá? Ko 'eku kolé, 'ai ke tatau 'a Niua mo Niua mo Ha'apai mo Vava'u ke puna. 'Ikai ke u fa'a lave au ia ki he totongi ko eni 'o e vaka tahi. 'Oku tau 'osi lave'i kotoa pē 'e tautolu ia. Ka 'oku ou kole atu Sea, 'ou pou pou ki he Fakafongā ko ena Vava'u. Tau fakatokanga'i 'Eiki Nōpele, ke lava fai ha ngāue ki ai kae nga'unu 'etau ngāue. Kapau 'e 'ikai tokanga'i eni, 'e 'ikai nga'unu e ngāué ia. Ko 'ene nga'unu ko ia 'a e ngāué 'i he 'etau tokangaekina 'a e ngaahi me'a ko eni. Ko e masivá eni, ke 'ave homau loto, ke 'ave 'a e fiema'u ko ia 'a e kāinga. Sea, 'oku ou fokotu'u atu, ke 'i ai ha Kōmiti Fili. Ke tokanga'i 'a e ngaahi. Māhina 'e taha 'i loto ai, kae lava ke tau nga'unu kimu'a 'etau ngāue. Sea ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie ma'aku.

Sea Le'ole'o: Ok.

Poupou Ha'apai 13 ki he fakatangi he palopalema fefolau'aki vakapuna

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. Sea fakamālō 'aupito he ma'u faingamālie. Ko u fokoutua hake pē 'oku ou lave'i 'a e mamahi kuo hoko ki hoku kaungā'api. Pea na'e fakahoko mai foki mei he 'emau Kōvaná, kuo maha 'a e vai ia 'a Ha'apai 13. Pea fai 'a e feme'a'aki ki ai 'a e Kōvaná, mo e Nōpelé Sea 'o e Kōmiti Ha'apai. Pea u lele 'o fai 'a e fakatangi ki he Minisitā 'o e Ngaahi Potungāue Iiki, pea kole mai 'a e Minisitā ke u tū'ulutui 'o fai 'ema ki'i lotu. Pea 'osi 'a e ki'i lotu 'ikai ke u fu'u falala ki ai. 'Ohovale kuo tā mai 'a e kau 'ofisakoló, Fakafongā, fonu tāfea 'a Ha'apai 13 he 'uha. Pea 'oku ou talaange, ko e hā 'a e palopalemá, si'isi'i 'a e 'ai'anga vai. Pea 'oku ou.. na'e 'i ai 'eku tikite na'a ku totongi ke u 'alu ki Ha'apai, pea toloi e vaká. Na'a ku fu'u lotomamahi Sea, pea u lele atu 'o fakahoko ki he kau ngāué, pea talamai ko e pāsese pē eni ia 'e 3, 4 'aki au pea ko e 'uhinga ia 'oku toloi ai 'a e vaka. Pea u lotomamahi, ka ko e ngaahi faingata'a ko eni, mo'oni e lave 'a e punaké, ko 'ena vevelá ka 'oku ou mo'ua ai foki. Pea 'e 'uluaki vevela 'a Ha'apai, pea toki a'u ki Vava'u pea mo Niua. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u fakasi'ia 'a e faingata'a kuo hoko 'i Ha'apai. Na'e 'i ai 'a e fiema'u 'a Ha'apai fekau'aki mo e tau po'uli 'a e vaká, pea u lele 'o fakatangi ki he Minisitā Mo'uí ko e hā ha fo'i panatolo ke 'omai ke 'ave ki he kāinga. 'Oku ou tui Sea ne liliu 'a e vaká 'o tau 'aho. Ka 'oku ou lave'i 'oku lolotonga me'a 'a e Minisitā Mo'uí 'i he Potungāue ko eni. Pea 'oku ou tui 'e 'i ai 'a e panatolo, 'e me'a mai mo e 'Eiki Minisitā 'e fiemālie ai 'a Niua pea pehē ki Vava'u. Ka ko e kole atú Sea ke 'omi ki he Pule'anga ke nau 'omi ha fakamatala mo ha tokoni 'e ongo ki si'i kāinga. He 'oku 'ikai ko e faingata'a pē eni Sea, ka 'oku ngali 'oku pehē 'oku mau ki'i ngali fakatamaiki, koe'uhi ko e mamahi mo e faingata'a. Ka 'oku ou tui 'e lava pē ia 'o solova 'e he Minisitā *Public Enterprise* kae 'uma'a 'a e kautaha vakapuna ko eni. Ka ko hono mo'oní Sea, 'oku ou pou pou atu ki he fakatangi kuo 'omi mei he ongo Fakafongā Vava'u 16 kae pehē ki he 17.

Tokanga ki ha founa ke mapule'i hikihiki totongi koloa fua e fonua

Ne u lele atu he Tokonaki 'o fakatau 'eku ki'i kato manioke, pea u 'alu atu talamai 'oku pa'anga 'e 15. Pea u pehē atu fefine, ko e hā 'a e 'uhinga e me'a 'oku hiki ai ho'o kato manioké, pea pehē mai, kuo hiki e lolo. 'Eiki Sea 'oku ou tui na'a ko e palopalema ia 'e me'a mai ki ai 'a e Minisitā *Trade* pea mo e Leipa. Ko e hā ha'anau ngāue ko ē kuo pule'i 'e he loló ia 'a e kato manioke...

<008>

Taimi: 1205-1210

Veivosa Taka: ... Pea 'oku ou tui ko e palopalema tatau pē ia 'oku hoha'a mai ki ai 'a Vava'u 16 kae pehē ki Ha'apai 'a e mamafa pea mo e ngaahi totongi kuo tānaki. Sea ko e kole atu ia ke 'omai ha fakamatala 'e fakafiemālie pea ongo'i 'e he, 'e kimautolu kau Fakafofonga 'oku tokangaekina 'a Ha'apai mo Vava'u. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke pehē, kole atu ā ki he Minisitā Fonua 'ai ā ha fu'u kongā kelekele heni ke mau lele mai mautolu 'oku fo'i 'o, 'o nofo ai. 'E lava ia 'o tokoni ki he 'etau palopalema. Ka ko u tui 'Eiki Sea ko e fakahoha'a pē ia pea mo e tangi 'oku fakahoko mei he kāinga ni pea fakamanatu atu pē 'Eiki Sea hotau tala tukufakaholo ko e kakai eni na'a nau tokoni ki hono fakatokalelei'i 'a Tonga 'Eiki, mai moutolu 'o me'a ai. Mau ō mautolu ki Ha'apai 'o le'o pē 'a Ha'apai mo Vava'u mo Niua 'o tali ai ki ha'amou fiema'u. Pea 'oku pehē 'a e ki'i fakahoha'a Sea, mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Hou'eiki, ko u 'ilo pē au ko e taimi 'oku hoko e 12:00 ka ko u pehē mu'a Hou'eiki Minisitā, 'ai pē mu'a ki he me'a 'oku ou loto ki ai mou tali mai he kei, kei ma'u ko ē 'a e fiema'u, ko e hā nai e si'i me'a te tau ala ma'u, ko e hā nai e si'i me'a te tau lava solova ai e palopalema ko eni 'oku hoko ki tahi? 'Io, me'a mai angē Tokoni Palēmia pea toki me'a mai e ...

Taukave Pule'anga fai nau tukuingata ke solova palopalema he folau vakapuna

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale kae fai pē ha tokoni ki he ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki. Ko u kole pē ke fakamahino pē ki he Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau ia ke tāpalasia ha ni'ihī pē fakangaloki ha ni'ihī. 'Oku mole 'aupito 'aupito ia mei he fokotu'utu'u ngāue mo e visione 'o ha Pule'anga pē. Ko e palopalema ko eni ko ē ko ē 'o e 'ikai ke taau 'a e ngaahi, 'a e fefononga'aki kae tautefito ki Niua. Ko e palopalema ia na'a tau fononga mai pē mei taimi mei fuoloa, 'o 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē na'e ta'efakahoko 'e he Pule'anga 'o e 'aho ko ia 'a e fatongia.

Ko e tui 'a e motu'a ni ko e Pule'anga kotokotoa pē mei he kuohili ne nau 'osi mea'i e palopalema pea ne nau 'osi fai honau lelei taha ki he palopalema. Pea 'oku 'i he fo'i laumālie tatau 'oku 'i ai mo e vīsone 'o e Pule'anga ko eni 'o e 'aho ni. Tauange mai ke mahino ki he ni'ihī ko eni 'oku faingata'a'ia 'oku palopalema 'a e feinga pea mo e tukuingata 'a e tu'unga mātu'a ni 'i he ngaahi kupu felālāve'i 'i he *Public Enterprise*, 'i he *Civil Aviation* ko e *Regulator* ia. Pea pehē ki he *Finance* 'a ia ko e tokotaha ia 'oku ne hanga 'o fakaivia 'etau ngāue. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha taha 'e to e tuku hano ivi. Ko e tauange mai 'oku faingofua hono solova 'o hangē ko ē ko e faingofua ko ē hono fakamatala'i.

Faingata'a'ia *Real* Tonga ke feau fiema'u Pule'anga koe'uhi pule pe \$ & ivi ngāue

Hangē ko 'eku lave 'anenai 'i he ngaahi Pule'anga kuohili ne nau fai honau lelei taha hono feinga'i ke fakamā'opo'opo mai 'etau, hotau fatongia ko eni ke fakalelei'i 'a e fefononga'aki ko ē 'i he vaha'a 'o Tonga ni pea mo motu. 'A ia na'a tau fononga mai ai he ngaahi founa kehekehe, na'e 'i ai e ngaahi *airline* pea na'e ha'u ai mo e *one airline policy*, ha'u ai mo e me'a kehekehe 'o tau fononga mai ai 'o a'u mai ki he 'aho ni 'oku 'i ai e ki'i kautaha 'a e ki'i motu'a Tonga pē, 'oku ne fakahoko e fatongia Sea. Ko e mahino'i ko ē 'e he motu'a ni 'oku faingata'a'ia 'a e ki'i kautaha, 'a e feinga ke feau 'etau fiema'u pea 'oku manatu'i ma'u pē 'e pule 'a e pa'anga pea mo e ivi ngāue 'o hangē pē ko 'etau faingata'a'ia 'i he 'etau tafa'aki ko eni ko e Pule'anga.

Vātau Hui: Sea 'e lava pē ke u ki'i tokoni atu.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e 'ai pē ke u ki'i fakamatala pē Fakafofonga ke mahino 'aupito ...

Vātau Hui: Ka u ki'i tokoni pē Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Pea u toki 'oatu leva 'eku fokotu'u ko ē ke ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Tokoni Palēmia ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Io.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ai pē ke si'i tokoni atu e Fakafofonga he 'oku, he 'oku mahino mai pē eni ia ki he motu'a ni he 'ikai pē foki ke to e liliu 'etau founa pea ko e me'a ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Ikai, 'e liliu ia he ko hono 'uhinga ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka u ki'i lave atu ē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fakamā'opo'opo ia ke mahino 'aupito hono ngaahi makatu'unga pea mo e ngaahi felālāve'i kae lava ke mahino kakato he ko e hangē ko 'eku lave 'anenai ko hono fakamatala mai ko ē palopalema 'oku tau 'osi, 'oku tau 'osi mea'i kātoa. Ko e palopalema ko eni ko ē 'alu ki Niua ...

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Palēmia: Pea 'oku mahino ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io pē fakatonutonu mai angē.

Vātau Hui: Sea 'oku ou, 'oku mahino kiate au 'a e pehē ko ē ko e pa'anga. Ko e tu'u ko ena 'a e kau pasese ko ē na'e 'ai ke puna 'i he vakapuna e uike kuo 'osi 'oku fonu atu ki Niuafo'ou pea 'oku 'i ai mo e kau ...

Taimi: 1210 – 1215

Vātau Hui: .. pāsese fonu mai e vaká ki heni. ‘A ia ka fonu e kau pāsese ‘i he toko hongofulu tupu, fituafe tupu mahalo ‘a e pāsese ko iá. ‘Oku to e ha’u, ‘oku to e 1 mano tupu lahi. Sea, ko u tui ‘oku lava ‘o ‘utu e vakapuná ia ai. Lolotonga ‘oku to e ‘i ai pē mo e tokoni ‘a e Pule’angá ke *subsidize* e puna ko iá. Ka ko eni ‘oku nau kei, ko e ‘uhinga ‘eku talanoa ‘a’akú, fakamolemole pē Tokoni Palēmia, ko e ‘uhinga ‘eku talanoá, ‘ai e puná ia ke lava ki Niua. Ko ‘eku fakamatalá he ko hono ‘uhingá he ‘oku ongo ki hoku lotó.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea kuo ‘osi, mahalo kuo ‘osi mahino e fakamatalá. Hangē ko ‘eku lave ‘anenaí, ‘oku ‘ikai ke faingofua pehē pē hono solova’i e fo’i palopalemá ‘o hangē ko e faingofua ko eni hono, ki he Feitu’u na ‘a e palopalemá. Ki he tafa’aki fakapa’angá, mahino. ‘E malava pē ke tokoni e Pule’angá ki hono to e hiki hake *subsidy*, ‘a eni ko ē, ‘a e tokoni ‘a e Pule’angá ki he kautaha *airline*. ‘Oku ‘ikai ke ngata pē ai ‘a e ngāue ia ke fakahokó Sea. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ngāue fakatekinikale ia ‘a e kautahá ‘oku ‘ikai ke tau lave’i ‘etautolu ki ai. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fokotu’utu’u ia ‘oku fiema’u ia ke kau ia hono palani’i hono solová. Kapau te tau pehē ko e palopalemá koe’uhí ko e fakapa’angá. ‘Oku faingamālie pē, ‘e lava pē ke hiki, kā, ‘e ‘alu atu ia ko iá ia ‘e pehē mai e *airline* ‘oku ‘i ai e ngaahi *schedule* ia ke *disrupt*. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ke fakakakato fakatekinikale. ‘A ia ko e ngaahi fakakaukau ko ia ‘oku, ko u lotu pē ke lave’i ‘e he tokotaha kotoa, ‘oku tau ngāue kotoa ki hono feinga’i ke nga’unu ‘etau ngāue mo ‘etau langa fakalalakaka ke fiefia e kakaí.

Fakamālō’ia Pule’anga fakhoko ange ngaahi palopalema he folau vaka

Ko e lave ko eni ko ē ki he me’a ko eni ko ē na’e me’a mai ki ai ‘a e, ‘a Vava’u 16. ‘Oku mahino ‘aupito ‘oku ou fakamālō au koe’uhi ko hono ‘omai e ngaahi, ‘a e ngaahi *feedback*, pea mo e ngaahi fiema’ú koe’uhiā ke tokangaekina ‘a e ngaahi fiema’u ko iá. Pea ‘oku totonu pē ke ‘oua ‘e fai ha fu’u tatali fuoloa mo ha nofo fuoloa kae lava ke fai mo fai ha ngāue. ‘Oku ou fakamālō atu koe’uhí ko hono ‘omai e ngaahi, ‘a e ngaahi fiema’u ko iá, tokoni ia ki he tu’unga mātu’a ni ki hono fakakaukau’i ‘a e, ko e hā e vave taha te tau lele ai ‘etau ngāue. Pea ko u lotu pē ke fakamahino’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e nofo noa Sea ‘o hangē pē ko e, tatau pē ‘etau Kapinetí mo ‘etau Fale Alea. ‘Oku tau ngāue kotokotoa ki he lelei tahá pea mo e anga ‘etau fakakaukau. Ka ko e me’apangó koe’uhí ko e, ‘oku ‘i ai e ngaahi feitu’u mo e ngaahi ngāue ia ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku tau, ‘alu atu pē ko ē ‘oku tau, hangē ko ē ‘oku tau tau tafokí. Ka ko e anga ia ‘o e ngaué Sea ‘oku tau fekumi ki ha founa ‘e lelei fakalukufua ka te u fakatātā atu pē ‘a e potungāue ‘a e motu’a ni.

Palopalema fakame’angāue ki he ngāue hala

Ko e potungāue tanu halá pea ko u faka’aonga’i ma’u pē eni ko e fakatātā ia ‘o e ngaahi *issue* ko eni ko ē ‘oku tau feme’a’aki ai. ‘I Tongatapu ní, ko e lolí ‘oku taha pē, ko e lolá taha pē, ko e palau telé ‘oku taha pē, ko e loutá ‘oku taha pē. Ko e fiema’u ko ē tanu halá mei Niutōua ki Ha’atafú, ko e hā ha’aku to e me’a ‘e fai. Ko hoku lelei tahá ko hono tufotufa e ngaahi me’a ngāue ko ení, ko e hā e me’a ko ē ‘e lava pea lava, ko e hā e me’a he ‘ikai ke lavá, kātaki fakamolemole ko e ivi pē ē fonuá. Ko e ‘ū me’angāue ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he’ene tahá ka ‘oku to e lahi ange ‘a e taimi ‘oku nau to e tākoto ai pē ki ho, nautolu ia ‘i he falemahakí, ‘i he ngaahi fale ‘enisiniá. Ka ko e

lelei taha ‘a e motu’a ni ki hono fakapapau’i ‘oku, ko e hā e ngaahi me’a ko ē ‘oku vivilí mo fekaukau’aki ko ē ‘i he ‘aho ní pea fakahoko ia. Ko e hā e ngaahi me’a ko ē ‘e lava ‘o tatalí, kaekehe. Ko ‘eku ‘oatu e fakatātā ko ení ke mahino.

Lord Nuku: Sea fakamolemole ko e ki’i fehu’i mu’a ki he ‘Eiki Minsitā, fakamolemole.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko hotau ivi ngāue ‘oku ne hanga ‘o ta’ota’ofi ‘a e taimi ‘e ni’ihi ‘a ‘etau faka’amu ke tau lele ke vave.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e ki’i fehu’i Tokoni Palēmia

Mo’ale Finau: Minisitā fakamolemole ko e ki’i me’a pē taha.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakahoko mai.

Fehu’ia hā na’e ‘ikai fakakau he patiseti ha silini ke kumi’aki me’angāue Pule’anga

Mo’ale Finau: ‘E, tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki e Fale ni. Sea ko u fanongo ki he fakamatala ko eni ‘a e Tokoni Palēmia ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau me’angāue. Ko e loli ‘e taha ko e lola ‘oku taha. Ko ‘eku fehu’i Tokoni Palēmia. Ko e hā e ‘uhinga na’e ‘ikai ke fakapatiseti’i ai ‘i he *financial year* ko ē kuo ‘osí. Ke ‘uhingá ke kumi hano silini. ‘Oku fu’u tu’unga fakatu’utāmaki e me’a ko ení ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Io mahino ia.

Mo’ale Finau: Ko ia ko u fehu’i atú, ke fai’aki e ngāue e fonuá.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia. Hangē ko ‘eku lave ‘anenaí ‘oku faingofua ‘aupito ‘etau hanga ‘o ‘analaiso mo ‘etau hanga ‘o faka’uhinga’i ‘a e fononga mai ko ē ‘a e ngāué. ‘I he tanu halá, na’e ‘i ai e ngaahi fokotu’utu’u ia ‘a e ngaahi Pule’angá kimu’a atú ke *outsource* e ngaahi ngāue pea ‘i ai mo e ngaahi fokotu’utu’u ke *build e private sector*. Pea ko e ‘uhinga ia e me’a na’e holo hifo ai e ngaahi me’angāue pea ‘oku mea’i lelei pē ia ‘e he Hou’eiki ‘i he Fale ni na’a nau fakahoko fatongia ‘i he potungāue ni ‘i mu’a atu. ‘A ia ko e ‘uhinga ko ē ‘o e feliliuaki ko ē ngaahi Pule’angá mo e ngaahi *policy*, ‘oku ‘uhinga ai ‘a e fehu’i ko eni ko ē me’á, ‘a e ‘Eiki Fakafofonga ko eni pea mei he Ha’apaí. Kā, ...

<001>

Taimi: 1215 - 1220

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘oku, ‘io ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá ke to e omai ha ngaahi loli pea na’e ‘omai, na’e toki taú ni mai ‘a e ongo *grater* ‘e ua ‘i he feinga ‘i he fokotu’utu’u ia ‘a e motu’a ni ke to e fakalahilahi mai ...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea fakamolemole atu pē ‘e laumālie lelei ‘a e Tokoni Palēmiá ke u ki’i tokoni pē ki ai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Etau ngaahi me’angāue ke hoko atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Io.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai pē tau fētokoni’aki pē ‘i he *issue* ko ení he ‘oku mahu’inga ki he kakai fakalukufua. ‘Io ‘e Minisitā Polisi.

Poupou ki ha komiti ke nau ‘ilo ki he faingata’a hono solova palopalema fefolau’aki

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na e ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni pea fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko hono ‘uhingá pē fakamālō au ki he Tokoni Palēmiá ‘i he ngāué. Ka ko u tokanga pē Sea ko e taimi pea mo e ... ko e fokotu’u pē lava ‘o fokotu’u ha tokanga’i ‘a e kaveinga ... pea mapule’ia ‘a e ngaahi fiemālie ko eni ‘a e kau pāsese mei motú ki he founga sēvesi ‘a e vakatahi mo e vakapuna. Pea ‘uhinga pē Sea ko e Lao ko ē ki he *Land Act* ‘oku māhino pē ia hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Euá ko e fatongia ‘oku ‘i he Pule’angá ka ‘oku taliui mai ‘a e Pule’angá ki he Fale Alea. Pea kuo tu’o lahi hono ‘ohake e kaveinga ko ení Sea ‘i he ta’u ki he ta’u. ‘Oku hā ki he motu’a ni Sea ko e me’a ko ē ‘oku mea’i he Pule’angá ‘i hono ui ‘a e ngaahi kautaha ko ení ngata pē ‘ilo ko iá he Pule’angá Sea. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ou poupou atu au Sea he ‘oku māhino pē ia ... ‘iuniti mo e fekitoa fekaukau’aki mo hono feinga ke solova e palopalema ko ení kau ai ‘a e kautaha vakapuna lolotonga Sea. Ka ‘oku ou poupou atu ‘a’aku Sea fēfē ke tali ke ‘i ai ha kōmiti pea ‘e vahevahe leva ‘a e ‘iló ‘i he ngaahi kōmiti ‘o kau ai ‘a e tēpile ‘a e Pule’angá, Hou’eiki Nōpele pea mo e kau Fakafofonga tonu ‘oku nau tokanga ki aí.

‘I he’ene pehē ‘e si’isi’i hono toutou fakamatala’i he Pule’anga he ‘oku ‘ikai ke to e *monopolize* he Pule’anga ‘a e ‘ilo ‘iate tokotaha pē kae vahevahe foki ki he kau Fakafofonga ke nau mea’i ‘a ē ‘oku si’isi’i me’a mai ki ai e ‘Eiki Tokoni Palēmia. ‘Oku faingata’a hono solova ka ‘oku hangē ko e kautaha ko eni Sea ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘a e motu’a ni ia ‘oku faingata’a’ia fakapa’anga ka ko e me’a ‘oku ‘ikai ke taha e kautaha Sea. ‘Oku va’ava’a. Pea ‘omai leva ha ngaahi fokotu’u mei he ngaahi fakamatala ko ē ‘e tātānaki Sea ke tokoni mai ki he Pule’anga ki hono solova ‘o e palopalema Sea. Pea ‘e fiemālie ai e kakai ‘o e fonuá ‘i hono ma’u he kau Fakafofonga tonu ‘o e Kakai ‘a e fakamatala ke fakamo’oni ‘oku tonu ‘a e feinga mo e fakamatala ‘oku ‘oatu he Pule’anga ‘oku ‘ikai faingofua hono solova Sea.

Poupou’i ke ua kautaha vakapuna ke faifatongia ki motu

‘Oku ou kau au ‘i he tui ‘oku totonu ke ua e kautaha kae lava ke pukepuke ki lalo ke hanga he *competition* ‘o tauhi ki lalo. Pea kapau ‘e mate ha kautaha tukuange ke hanga he māketi ‘o talamai ko fē kautaha ‘e mo’ui pea ko fē kautaha ‘e mate. Tukuange ki he māketi ke ne talamai. Ko hono ‘ai ko ē ke tuku ki ha kautaha ‘e taha Sea ‘oku *multiple* hono va’ava’a. ‘Ikai ke ‘ilo ia ‘etautolu pē ‘oku tānaki e pa’anga mei he vakapuna ‘o ‘alu ia ki he kautaha pisinisi ko ē mo e va’a pisinisi ko ē ko e me’a ia ‘oku faingata’a ia kia tautolu ke tau ‘ilo’i. Ka ko e poini Sea ‘e ‘inasi e ngaahi tēpile ko ē ‘i ho Fale ‘i he ‘ilo mo e ngaahi fakamatala ‘oku ma’u ko ē he Pule’anga kae tokoni ke mea’i ‘e he Hou’eiki pea te nau to e tokoni mai pē ki he Pule’angá ki hono fatu ha *way forward*. Ko u fakamālō ki he Tokoni Palēmia ‘i he fua fatongia ‘oku fai Sea ka ko u poupou atu ki he

fokotu'u ke 'oua te tau mavahe mei ai Sea he te tau 'alu eni Sea mei he vakapuna mo e vakatahi ki he tanu hala. Tau nofo ha fo'i *issue* 'e taha ke 'ai ke 'osi ia Sea ka tau toki, kae lava ke 'unu ho Fale. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io me'a mai ange 'Eiki Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mo'oni ia Sea pea tapu mo e Feitu'u na mo e kau Mēmipa. Ko u pou pou lahi ki he Tokoni Palēmia mo e Minisitā 'ena me'a na'e fai. Ka ko u ki'i talanoa atu ke fai mo solova 'etau polopalema. Ko e Fakafofonga ko ē mei Niua ko maua 'i he Kōmiti *Competent Authority* 'oku ma pehē atu pa'anga 20 pea pa'anga 'e 20. 'Oku 'ikai ke pehē atu he *Competent Authority* pa'anga 'e 20 e tangai kava pea to e pehē mai pa'anga 'e 150. Ko e feitu'u ia te ke me'a ki ai fai mo tau, ko u 'osi tā ki he'eku kau ngāue. Fai mo sio ki he sekitoa 'e ua ko eni vakapuna pea mo e vakatahi. Ko u fiema'u ke fakahū mai 'enau ngaahi fakamole ki loto ka u hanga 'o 'analaiso mo mou ō ange ki hē ke tau fai ai. Feitu'u ia 'e fai e fo'i tu'utu'uni ki ai. Ko e talaatu 'a e *price* te ke ngata ai.

Te u fakatātā 'aki eni. Na'e, ko e taimi ko ē na'a mau sio ai ki he *OPG* 'ohovale pē 'oku hū mai e ongo kautaha 'e ua 'a e Pule'anga 'o fokotu'u fakapoto mai ko e taha ko e *distribution* ko e taha ko e hū mai 'a e *OPG*. Ko u pehē atu ko e hā e fakapoto ko iá? 'Ai pē fakamole 'e taha tamate'i e fakamole 'e taha. Sio ange holo pē ia he fo'i miniti pē 'e nima. Ko 'eku pehē atu pē ki he Minisitā *Public Enterprise* pea pehē mai ia ko e tonu ia. 'A ia ko u tokanga atu 'oku 'i ai e ngaahi founa 'e fai mo tau 'unu he taimi ni.

Fokotu'u ke fakaava faingamalie e fe'au'auhi ke tokoni he palopalema fepuna'aki

Ko hono ua ke tokoni atu ki he 'etau me'a 'oku fai. Kapau 'oku 'ikai ke lava 'e he kautaha ko eni 'o fakahoko hono fatongia he *airline* fai mo 'unu e *Public Enterprise* fakafoki mai 'etau vakapuna fokotu'u ha me'a ke 'i ai ha palanisi 'i he me'a ko ia. Pea kapau 'oku palopalema 'a e vaka ko iá fai mo 'ave e silini ki ai ke fai mo fokotu'u ka tau lele. Ko hono ua fakaava ...

<002>

Taimi 1220 - 1225

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ki he 'Ea Fisi mo e ngaahi kautaha kehe ke nau hū mai ki loto 'o *compete*, ngaahi me'a 'oku faingofua fakahoko pē 'a e ngaahi me'a ko ia kuo pulia atu pea tau solova ai 'a e palopalema ke fiu mo 'unu pea ko u 'osi tā au ki he'eku kau ngāue ki he fakahoko fatongia fai 'a e tu'utu'uni kia nautolu ka tau 'unu kimu'a, ko e ki'i tokoni atu pē ia 'e Sea ki he ngaahi pou pou 'oku fai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, me'a faka'osi mai 'a e 'Eiki Nōpele mei 'Eua ka tau, 'osi pē 'eni pea tau tu'utu'uni leva.

'Ikai pou pou'i ke faitu'utu'uni Pule'anga & Fale Alea ki he sekitoa taautaha

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'u na, ko e me'a eni 'oku kau ai 'a e fekau 'aki. 'Oku ou pou pou

au ia ki he me'a ko eni 'oku kaunga ki ai 'a e Pule'anga, ko e kongā ko ē ke faitu'utu'uni 'a e kōmiti mei heni pea mo e Pule'anga ki he sekitoa taautaha 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui au ki ai, ke hanga 'e he ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea fakamolemole ke u ki'i fakatonutonu atu ke maama ki he fakakaukau...

Lord Nuku: Ke hanga 'e he Fale ko eni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i fakatonutonu atu kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku 'i ai 'a e fo'i me'a pē 'e taha 'oku 'uhinga ai ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e hā 'a e hala 'a e fakatonutonu mai ē.

Taukave tuku ke faitu'utu'uni Poate Ma'u Mafai ki he Koloa he palopalema

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakatonutonu he ko e *competent authority* 'oku ne tu'utai ka 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e *competition*, koe'uhi ko e pulia 'a e *competition* mei he vaka tahi ki Vava'u mo Ha'apai pea 'oku pulia mo e *competition* 'i he *airline* ko e *competent authority* te ne fai 'a e tu'utu'uni 'o fakatatau ki he fakamole 'oku fakahū mai pea 'oku mau lava 'o *verify*, 'oku ou fiefia au 'i he'etau talanao ke 'omai 'a e fiema'u 'a e kakai kae fai mo tau 'unu ke fai ha me'a ki ai, ko 'eku fakatonutonu ia, 'oku hala 'a e ma'u ia ko ia.

Tokanga ki he ngaahi lao na'e fakapaasi fekau'aki mo e sekitoa taautaha

Lord Nuku: Sea kuo mahino 'eku hala 'a'aku ia 'i he'ene fakamatala, ka ko 'eku tui ia Sea ko e ngaahi sekitoa kotoa pē mo e ngaahi pisinisi kotoa pē 'oku 'osi 'i ai hono lao na'e tali 'e he Fale ko eni, ko e lāunga ko eni koē 'a eni ko ē 'oku 'omai koē 'e he kakai 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o pēhē 'oku hala, kā ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai tau fai tu'utu'uni ko hotau fatongia 'i Fale ni ke tau kaunoa na'a tau 'osi hanga 'o paasi 'ū ngāue ko eni, 'a e 'ū pisinisi, ko e 'alu ko ē ki tu'a ki he sekitoa taautaha 'oku 'i ai hono lao 'oku 'i he Minisitā 'o e Leipa, pea ko e me'a ko ia ko ē pea kapau 'oku 'i ai hano fakalelei fakalelei'i mai 'a e lao.

'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e lāunga 'i he 'aho ni ki he vakapuna na'e 'osi fokotu'u ke ua, he koe'uhi ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai, pea 'oku ou tui 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na, mea'i 'e he fika 15 ko e Fakafōfonga ia na'a ne fokotu'u mai ko ē ke fokotu'u ha kautaha vakapuna pea na'e 'osi 'i ai pea mo e kautaha, ka na'e 'ikai tali 'e he Pule'anga ke laiseni. Ko e 'aho ni te tau 'ai ke tau hanga 'o tukuange, ko e me'a 'oku ou tokanga au ko ē ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu Sea, ki'i fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Sea ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io ko e fakatonutonu, fakamolemole pē ko 'etau Tohi Tu'utu'uni

fakatonutonu.

Taukave kei toe ngaahi me'a ke fakakakato mei muli he kautaha vakapuna Vava'u 15

Eiki Tokoni Palēmia: Kātaki, ko e 'uluaki pē 'oku te'eki ai ke faka'ikai'i 'e he Pule'anga ia ke ua ha kautaha vakapuna, 'oku 'atā pē ia. Ko hono ua 'oku te'eki ai ke faka'ikai'i 'e he Pule'anga ia fakasītua'i 'e he Pule'anga ia ha laiseni ha taha 'oku kei 'atā pē. Ko e laiseni ko eni ko ē 'a e Fakafongia ko eni 'o Vava'u 15, 'oku kei ngāue pē ki ai ke fakakakato, manatu'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia ke fakakakato 'e Tonga ni, 'osi fakahoko kotoa 'a e fatongia ia 'o Tonga ni, 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia ke fakakakato ia mei muli, 'a ia 'oku kei fakaongo atu ke fakakakato mai 'e he Fakafongia kae 'oange 'a e laiseni kae lava ke lele ke ua.

Lord Nuku: 'Eiki Sea sai ai leva koe'uhi kau toki faka'osi atu 'e au kae tuku atu ā ki he Fakafongia koē. 'oku 'ikai ke u tui au ki he faitu'utu'uni ko ē 'oku 'ai ke tau fai 'i Fale ni Sea.

Sāmiu Vaipulu: 'Eiki Sea ka u ki'i tokoni atu pē Sea. Ko e palopalema ko eni 'Eiki Sea na'e hoko mai pē kimu'a pea makatu'unga ai hono kole mai ko ia 'o e ongo vakapuna mei Siaina, koe'uhi ke feinga'i ke fakapalapanisi 'a e ngāue kae lava 'o ma'ama'a. Ko e taimi ko ē na'e aleapau'i ai hono lisi 'o e vakapuna 'i he taimi ko ia na'a ku kei 'i he fatongia ko ia, na'e taha 'o e kupu 'o e aleapau ko ia hen 'ikai to e laka 'a e *fare* 'i he uangeau tolunoa (230), 'e toki fai hano fakalaka 'o e *fare* 'i ha fetalanoa'aki 'a e kautaha ha'anautolu 'a e 'a ē 'oku 'i he vakapuna mo e Pule'anga pea 'e toki makatu'unga ai hano hiki, kā na'e fakafo'ou kimui ni 'i he 2016 'a e aleapau ko ia 'o to'o 'a e fo'i kupu ia ko ē na'e fakangatangata ai 'a e *fare*, pea ko 'ene to'o pē ko ē 'i he taimi ko ia ko 'ene hangatonu pē 'a e *fare* ki he tolungeau (300). Kā ko e me'a ko ia ia 'Eiki Sea kapau na'e kei tu'u pē ia 'i ai mei he vakapuna pea fai hono alea'i pē kapau 'oku fie ma'u ke hiki, kae alea'i lelei 'aki 'a e fika he 'ikai ke alea ...

<005>

Taimi: 1225 - 1230

Sāmiu Vaipulu : ... noa'ia ta'ekau ai e fakamole 'a e kautaha vakapuná,pea mo e 'ū me'a ke fai ki he vakapuná. He ko e fakatātā eni, Sea. Ko e vakapuná, ko hono malu'í, 'oku 4 kilu tupu 'Amelika, 'i he ta'u. Ko e vahe ko ē 'a e Kapitení, 1 kilu 7 mano 'i he ta'u. Ko e 'ū me'a ia ke tānaki mai ke fai'aki 'a e ... Pea ko e puna 'a e vaká 'oku fakamole. A ia 'oku fiema'u ke fai ki ai e aleá, 'Eiki Sea.

Taukave malava solova palopalema he fepuna'aki & 'ikai fiema'u tokoni'i puna ki Niua

Ko e kole fakamolemole atu pē 'a'aku ia 'i he 'uluaki kamatá, he MA60, mulí. Ka na'e toki tu'utu'uni ia 'e he Minisitā 'o e taimi ko iá, ke 'oua ... 'a e Talēkita. Pea kei tu'u ai ko ē 'a e vaká 'o a'u Na'a ma fai e fetalanoa'aki ia, mo e 'Eiki Tokoni Palēmia, pea na'a ku... Te u lava

pē au ia ‘o toe fai e ngāue. Ka ‘o kapau ‘e fakapapau’i mai ko e fai ko ē fakamolé, mo e me’a ko iá, pea ‘e ‘omai e vakapuná. He ‘ikai ke ke u kei fakamole, fakamole, fakamole, ‘osi ko iá, ‘oku ‘ikai ke tali. Kuo pau ke fakapapau’i mai ia, ‘Eiki Sea, he kuo u ‘osi fakahā. ‘Oku ‘ikai fiema’u ke *subsidize* ‘a e puna ia ki Niuá. Ko e ‘uhinga ia na’e kole mai ai ‘a e vakapuna Y12, ke fai e ngāue ki he kakai ‘o e fonuá, pea ‘ikai ngata aí, pea tokoni ki he *surveillance*, ki hono le’o ‘o hotau ngaahi potutahí. ‘E ‘omai e pa’anga mei ai, ‘o fai’aki ‘a e ‘ū ngāue ko ‘e, fetokoni’aki mo e fakamolé, pea ‘e holo e feá. Ka ‘oku ‘ikai ke hoko ia ‘i he ngaahi ‘aho ni. Ka ko e ‘uhinga ia na’e kole’aki ‘a e vakapuná, ko hono fakamo’oni pē ki aí, Sea, ko e laiseni ko ē ki’i vaka ko ē si’isi’i, Y12, ko e A3SPV. SPV ‘oku ‘uhinga ia, *Special Purpose Vailahi* ke lava ke ngāue ki Niuá.

Na’e fai pē e ngāue ia ko iá, ‘Eiki Sea, ka ko e me’á, kuo pau ko hono alea’i e ‘ū fea, mo e me’a ko iá, ke makatu’unga mei he fakamole ko ē ‘oku fai. Ko e tu’u ko ē he taimi ni, ko e vakapuna ma’ama’a taha ia ‘i māmani ‘i he fa’ahinga lalahi ko ē ‘oku ‘i ai, hono lisi atu ko ē kitu’á, ko hotau vakapuna ko eni na’e me’a’ofa mai mei Siaina. Ka ‘oku ‘ikai ke ngāue ia. ‘Ika ke ngāue’aki e vaka ia ko iá. Ko e ki’i vaka si’isi’i, lava lelei pē ke fai e ngāue mo Ha’apai, lava o holoki mo e fea mo e me’a ko ia. Lava noa. Ka ko e me’a ko iá, ‘Eiki Sea, kuo pau ke fai e ngāue lelei ki ai, pea ke me’a ki ai mo e ‘Eiki Palēmiā. ‘Oku lava noa pē ke fai e ngāue, kae ‘ai ke pau he ko e fakamolé ‘oku lahilahi, Sea. Pea ‘oku ou fokotu’u atu ke fai mo tau tuku he ‘oku mole e taimí. ‘Osi eni e haafe houa.

Kole ki Vava’u 16 & Niuá 17 ke fengāue’aki mo e Pule’anga he ‘isiu ki he vakapuna

‘Eiki Sea Le’ole’o : ‘Oku sai pē, ‘e Fakafofonga Vava’u 15, koe’uhí foki he ko e me’a ko ení ‘oku fiema’u. ‘E Ongō Fakafofonga, mo me’a ange ki hē, ki he fakamole ki he totongi e kau pailate mo e me’á. Te tau feinga, ko e kautaha *private* eni ia, ka ko ē kuo tuku atu ki he Pule’angá, ko ena kuo ‘omai e tali mei he Pule’angá. Te nau fai ha ngāue ki ai koe’uhí he ‘oku ‘i ai pē foki hotau vaka ‘oku ‘oange ‘e he kautaha ko ení. Ka ‘oku ou pehē mu’a, ke mou foki ki he Pule’angá, mou hoko atu ho’omou feme’a’aki, mo e Pule’angá, ki he tafa’aki ko iá.

Ko e ‘ai ko ē e Kōmití, ko ‘eku ma’ú na’e ‘osi fai e Kōmiti ‘o eni. Ke mea’i lelei pē, Fakafofonga Fika 16. Na’a tau ‘osi ‘ai e Kōmiti pehē. Ui e kautaha vakapuna, ui ‘o tatau pē. Ka ‘oku mamafa e me’a ko iá ‘i hotau lotolotongá. Ka ‘oku ou pehē mu’a ke mou foki ki he Pule’angá, pea mou feme’a’aki ki ai. ‘Osi e taimi ke ‘ai ha Kōmiti. Ko e Kōmití ‘oku sēniti. Pea kapau ‘oku mou pehē pē ke Kōmiti, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faingata’a ia ki he motu’a ni, ke mou fokotu’u mai. Ka ke me’a mai angé ke ke fiemālie, Fakafofonga Fika 16.

‘Akosita Lavulavu : Tapu pea mo e Feitu’u na, Sea, pea ‘oku tu’u ‘etau taimí, Sea, pea mo e faka’amu ko e ke ‘i ai ha tali fakafiemālie ki he si’i kāinga ko eni ko ē pea ...

<006>

Taimi: 1230 - 1235

‘Akosita Lavulavu : ... mei Ha’apai, Vava’u pea mo Niuá Sea. Ko e *issue* mahu’inga ‘aupito pea ‘oku *urgent* ‘aupito ‘a e *issue* ko ení Sea. Pea kapau tau pehē ke tukuatu ki he Pule’angá ke

nau ngāue ki ai, ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ia ‘e au Sea pē ‘e toe fai ha ngāue ki ai ‘i he vave maí, taimi vave maí Sea. Ko e founa pē ‘e lava ai ‘o fai ha ngāue ki ai Sea, ko e ui kotoa mai ‘a e Tēpile ‘a e Nōpele, Fakafofonga Kakaí, Hou’eiki Minisita mo hai fua ‘a e kakai ‘oku fiema’u ke ‘i aí, ke mau tangutu fakataha hifo ‘o fai ha fakataha, Kōmiti hangē ko e Kōmiti Fili ko ia ‘oku ou fokotu’u atu. ‘I he ta’u kuo ‘osí Sea ko e fo’i fakataha pē ‘e taha ‘a e Kōmiti Filí na’e lava fakahoko ‘i he ta’u faka’osi. Pea ko e fo’i fakataha ko ē, ko e fakafakataha mai pē.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai ka tau fanongonogo ē? ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko ē? ‘Oku kei mo’ui pē foki ‘a e Kōmiti Fefononga’aki. Na’a mou ngāue’aki foki ‘a e Kōmiti Fefononga’aki.

Lord Nuku : Sea kole atu pē Sea, kapau ‘e ...tuku mu’a ke fai mai ha tali ‘a e Pule’angá koe’uhí ke tau toki hoko atu. Na’a ‘ilo angé, kuo ‘osi ‘i ai pē ‘a e *policy* ‘a e Pule’angá ‘o fai pea mo e ngaahi me’a ko ení, ko ‘ene fakafoki mai ko iá pea kapau ‘e toki fai ha fai tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na Sea. Ko e me’a ‘e tahá Sea ‘oku ou tokanga atu ki aí, ‘a e ta’efakalao ko eni ‘etau lele ko eni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io, ‘oku ‘i he Sea pē ke ne ...

Lord Nuku : Kapau ‘oku vahe pea ‘oku ‘i he Sea...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku lolotonga vahe pē he taimi ni.

Lord Nuku : Mālō Sea.

Sea Le’ole’o: ‘E Minisitā, fēfē ke tau ki’i mālōlō, ka ke to e me’a ‘o fa’ufa’u fakalelei ho’o me’á ‘o ‘omai ki ‘anai, ke fiemālie ‘a e ongo Mēmipa hē! Hou’eiki tau mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Aleá. (*Lord Tu’ilakepa*)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki mālō e laumālie e ‘Eiki Palēmia tapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā foki ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘uma’ā ‘etau kau ngāue. Mālō homou laumālie. Hou’eiki hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai koe’uhí ko ‘etau Tu’utu’uni ko ‘etau tōloi he miniti ‘e 15 kae lava ke kakato e kōlomu (*quorum*) ka ko ‘eku vakai mai kuo kakato pea ko u pehē ke u hū mai ke hoko atu ‘etau ngāue na’a faifai ‘oku tau tulituli ki he ‘ai taimi kae lahi e me’a ke fai ki ai ‘etau ngāue. He ‘ikai ke u to e fakalōlōa ka tau hoko atu mu’a Hou’eiki koe’uhí, na tau ngata ‘anenai pea u kole ki he Minisitā ‘a e *Public Enterprise* ka ko e Minisitā Mo’ui ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pea ko u fakatapu atu ki he toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga kae ‘atā mo e motu’a ni Sea ke fai atu pē ha fakalavelave ki he ngaahi *issue* ko eni na’e ‘ohake ‘aneuhu he

Fakafofonga Kakai ‘o Vava’u 16. Pea ko u fakamālō heni Sea ki he Fakafofonga hono ‘ohake ‘a e *issue* mahu’inga ko eni ‘oku fekau’aki pea mo e kakai ‘oku ‘ikai pē ko e kakai ‘o e vahefonua Vava’u ka ko e ngaahi vahefonua Sea.

Ko e *issue* ko eni Sea ki he, na’e ‘ohake ko ē pa’anga ‘e taha ki he kilo ‘a e kava ‘i he ‘Otuanga’ofa ko e me’a na’e ‘ohake ‘aneuhu Sea ‘oku pa’anga ‘e ua e ‘Otuanga’ofa ki he kilo. Ko e *information* ‘oku ma’u mai ki he motu’a ni ‘oku pa’anga ‘e taha ki he kilo.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io.

Fakamatala fakamahino mei he Pule’anga ki he ‘uhinga mamafa totongi uta vaka

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: ‘I he ‘Otuanga’ofa ia. Pea Sea na’e lele mai e ‘omai ko ē ‘a e kava pea mei he ngaahi ‘otu motu na’e pa’anga ‘e 10 ki he tangai. Sea na’e lahi e kaiha’a kava mo e mole ko ē ‘a e kavá ‘a e kakai pea nau to e *claim* ‘enautolu ia mei he kautaha...

<002>

Taimi: 1410 – 1415

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: ... Pea fai ko ē fakakaukau ko e ‘ai ko eni e pa’anga ‘e 1 ki he kiló ke nau hanga ‘o fua fakapapau’i ‘i Vava’u pē ko Ha’apai ‘oku kakato e kilo ko ia.

Ua, ‘oku ‘i ai e tokanga makehe ‘oku nau hanga ‘o tokanga’i Sea ko hono ‘omai ko ē kava ko ē pea mei he ‘otu motú, fakapapau’i ‘oku fua, fakaheka he koniteina. Pea ko e taimi ko ē ‘oku tū’uta ai e kavá ‘i Nuku’alofa ni, ‘oku toki pau ke ‘alu e tokotaha ia ko ē ‘oku *claim* ko ē kavá pea mo ‘ene *ID* ke fakapapau’i’aki ke mahino ‘oku ‘ikai ke mole kavá. Ko e lipooti ko ē ‘oku ‘omai, fa’a ‘i ai e, ha’u pē ha, tautautefito ki he ‘ū kalapu kava tongá, nau ‘ota ‘enau kava mei Vava’u kilo ‘e 50. Ko e ha’u ko ē tokotaha ko ē mei Vava’u pē ko Ha’apai ‘o ‘omai ko ē kavá mo ‘Euá, ‘o talamai ko e kilo eni ‘e 50. Fē ō ange ko ē ke *claim* mai ko ē kavá ia ‘oku kilo pē ia ‘e 30 ‘oku mole 20 ia. Pea ‘oku tukuaki’i leva e, ko e taimi ko ē na’e ‘o hake ai ko ē pa’anga ‘e 1 ki he kilo, ‘ikai ke to e hoko e ‘ū palopalema he ‘oku ‘omai e koniteina kavá ia ‘o tuku hono ki’i feitu’u pau, loka, toki fakaava pē he taimi ko ē ‘oku tukuange ai ko ē kitu’á Sea.

Na’e fai ‘eku ki’i fakataha pea mo e kautahá he, ko e fakamatala eni kuo nau ‘omai. Ko e me’a ko ē ki he Tongiakí. Ko e pa’anga ko ē 3 ki he kilo na’e, ki he utá ia, kātoa pē. Pea na’e to e fai ‘enau to e ki’i *review* ko e sio ko ē ki ai ‘oku ngali kau ai pē mo e kavá. Ngali ‘oku fu’u lahi pea nau to e holoki hifo e uta kehé ki he pa’anga ‘e 2 kae tu’uma’u pē ‘a e kavá he kilo ‘e 3. Pea na’e fai pē kole kia nautolu ke nau to e sio fakalukufua pē mu’a ki ai ke to e fai hano to e *review* ‘a e tu’utu’uni ko ení Sea. Kapau ‘e ‘i ai ha taha ia mei Vava’u ‘oku ne mai ha’ane kava ai ha’ane koniteina, ‘oku kei 350 pē koniteiná ia. Pea kapau ‘oku hanga ‘e ha taha ia ‘o ‘omai kātoa ‘o fakafonu e koniteina ko iá he kava, ‘e kei pa’anga pē ‘ia ‘e 350 e koniteiná. Ko e ‘uhinga pē na’e hanga ai ‘e he kautaha ‘o ‘ai e ki’i pa’anga ‘e 1 ki he kilo ke nau fakapapau’i, fua ‘oku ma’u e kilo ko iá pea tokanga’i makehe ke ‘omai ko ení ke fakasi’isi’i’aki e, ‘a e mole ko ē kava e kakaí.

Ko u tui ‘e Sea ko e ki’i me’a pē ia fekau’aki pea mo e totongi ko ē kavá kae, ‘e lava pē ‘e he kautahá ia he femahino’aki. Pea ko u fakamālō hono ‘omai e ngaahi *issue* ko ení ke fai ha ‘ilo ki ai mo fai hano talanoa’i ko e hā e me’a ko ē ‘e lelei fakalukufuá.

Tali Pule’anga ki he ‘ave kiki ‘aisi he koniteina mātu’u

Ko e *issue* ko eni ko eni pea mo e ‘ave ko ē ‘a e kiki ‘aisi ko ē he *dry container* pē ko e koniteina mātu’u Sea. Ko e koniteina ‘aisi ko ē ‘oku faingamālie ko ē he taimi ni he kautahá ko e koniteina pē ‘e 8 na’e ‘omai’aki e vaká. Pea ko e taimi ko ē ‘oku fakaheka ai ‘a e ‘asikilimi mo e ngaahi uta kehekehe pē ‘a e kakaí. ‘Oku meimei to’o ai e fo’i koniteina ia ‘e 3 ki he 4 pea toe pē 4 ki he koloa ‘aisi. ‘Oku kei lolotonga ‘ota mai ‘e he kautahá e koniteina ‘e 5 pea mo e koniteina fute 20 ‘e 1 ‘aisi ke fakatōli’a’aki ‘a e fiema’u ko eni pea mei he ‘otu motú.

Ka na’e ‘osi fetu’utaki pē kautahá ki he *CEO* ko ia ‘o e Potungāue Ngoue pea mo e Me’atokoní. Ko e fale’i ko ē na’e ‘omai ke fakapapau’i ‘oku *frozen* pē ‘oku poloka ‘aupito e kiki mei heni ‘i hono ‘ave ko ē, pea fakapapau’i pea mei Vava’u. Pea na’e ‘osi fai hono *verify* ko ení Sea ‘e he kau ngāue ‘oku malava ‘i he taimi ní ia. Pea kapau ko e faka’amú ia ke ‘oua pē to e fakaheka ia ‘i he, ha koloa kiki ‘i ha *dry container* ‘i he taimi ní. ‘E lava pē ia ‘e he kautahá ka ko u ‘ilo’i Sea ‘e ‘ikai ke to e ‘i ai ha, kae ‘oleva kuo fakakakato mai e me’a ko ení, ‘a e koniteina ‘aisi ‘e 5 makehe ke ‘alu hake ia ‘o 13 pea mo e koniteina fute 20.

Ko e ki’i *update* atu pē ia Sea fekau’aki pea mo e me’a na’e ‘o hake ko ia ‘e he Fakafofonga Vava’u 16 he pongipongi ni. Pea ko u tui ‘e tokoni atu pē ki he kakai e fonuá, ko e ki’i fakama’ala’ala pē ka ‘oku fai pē ‘e he kautaha ...

<001>

Taimi: 1415 - 1420

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: ...taha honau fatongia ke fakalelei’i ‘a e fakahoko fatongia. Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Minisitā. Fakafofonga Vava’u 16, mou fēfē mou fiemālie pē ki he tali ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā?

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kāpineti, fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Nōpele, mo ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Ikai tui ‘oku fakapotopoto ke toe totongi makehe uta kava he vakatahi

‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ngaahi fakamā’ala’ala ko eni ko ē ‘i he me’a ko eni ko ē fekau’aki ko ē mo e ‘ave ko eni koē uta tautefīto ki he kavatonga, tangai kava tonga ‘i he vaka tahi. ‘Oku ou tui Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga mālīe ki he finemotu’a ni Sea pē ko ha *excuse* lelei eni Sea ke to e *charge* makehe ‘a e si’i kau ngoue kava ko eni ko ē pea mei Vava’u ko e ‘uhinga ke to e *treat* makehe ‘enau kava, ko e ngāue ia ‘a e kau ngāue ko eni ko ē ‘i he *FISA* pē ko e kautaha ko eni ke nau tokanga’i ‘a e uta kotoa pē ‘a e kakai ‘oku fakaheka ‘i he vakatahi

ke a'u mai ki heni pea o'mai pē 'a e ni'ihī ko eni ko ē 'oku fakatu'asila ki ai 'o 'ave 'enau ngaahi uta Sea, pea ko e anga pē 'eku fakakaukau Sea ka 'oku 'ikai ke u tui au ia pea pehē ki he kāinga ko eni ko ē pea mei Vava'u 'oku 'ikai ke mau tui mautolu 'oku tonu ke to e *charge* makehe 'a e kava, na'e tonu ke fua pē fakatatau pea mo e *space* 'o fakatatau pē pea mo e ngaahi uta tangai suka pē mo e mahoa'a 'oku 'ave 'i he vaka tahi.

Kei teke pē ki ha Kōmiti Fili ke fokotu'u hoko atu ngāue kōmiti he ta'u kuo'osi

Ko e anga pē ia 'a e me'a Sea, kā 'oku ou kei tui pē au ia Sea 'oku kei fiema'u pē ke fokotu'u ha Kōmiti Fili ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni 'i he vave taha ke fai ha ki'i vakai pē ko ha fengāue'aki lelei 'a e Hou'eiki Fale Alea pea pehē ki he 'ū kautaha ko eni, ke kumi ha fa'ahinga founa pē ko ha *solution* ke tokoni ki he kakai Sea he ko e me'a eni 'oku nau tangi mai ki ai, pea kapau ko e me'a eni 'oku nau tangi mai ai 'a e kakai pea tau ngāue fakavave leva ki ai. Pea ko e, Sea 'oku mahino pē ki he finemotu'a ni na'e 'i ai 'a e Kōmiti Fili na'e fokotu'u 'i he ta'u kuo 'osi kā ko e mahino ko eni ko ē 'oku ou ma'u Sea ko e taimi pē ko ē na'e *dissolve* ai 'a e Fale 'oku 'osi ai pē pea mo e kōmiti ko ia, 'a ia 'e to e fiema'u ke fokotu'u ha Kōmiti Fili fo'ou ki he *issue* tatau pē. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō fakafofonga. 'E fakafofonga ko e tali ena kuo 'omai 'e he 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga koē 'enau hilifaki 'a eni ko e lahi ko ē hono kaiha'asi 'o e kava. Kā 'oku ou tui au ki he me'a koē 'oku ke me'a mai ki ai ke nau totongi pē fakatatau pea mo e lahi 'o e tangai hangē ko e pea 'oku ou pehē pē na'e totonu ke ke kole ki he Minisitā ke 'ai ha'amou totongi pooni (*bond*), kapau ko e totongi 'o e fo'i tangai 'e taha kae 'ai 'o liunga pea pehē 'oku kilo 'e 25, kae totongi ki he tola 'e 100 ki he kilo, te ke totongi 'a e pa'anga 'e uaafē nimangeau ki he tangai 'e taha, pea ko hono 'omi koē 'a e kava ko ia tau pehē hono 'omai pea hilifaki pē pea to'o leva 'enau *fee* pea fakafoki atu leva ho'o sēniti ke malu'i ke 'oua 'e to e fai ha kaiha'a 'i he kaiha'a kava ka nau malu'i lelei ho'o kava. Kā koe'uhi 'oku ke feinga ke 'i ai ha kōmiti koe'uhi he 'oku ke kā 'oku ou fakamanatu atu pē ki he Feitu'u na 'oku 'ikai ke 'i ai ha kovi ko ena 'oku 'osi poupu'i 'e he ni'ihī 'i he kau me'a pea 'oku 'i ai mo e fokotu'u mei hē ke 'oua 'e to e fai ha kōmiti, ko eni 'oku 'i heni pē kau Minisitā, ke nau tali mai pē he 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e to e o ki he kōmiti ko e hā 'a e to e me'a 'e to e fai 'e he kōmiti.

Hou'eiki Minisitā 'oku to e 'i ai ha me'a fo'ou te mou 'omai 'i he kōmiti pē 'oku ...

Veivosa Taka: Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, me'a mai ange ...

Kole ke fakafiemalie'i fiema'u kakai 'aki hano fokotu'u ha Kōmiti

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea 'oku ou fakamālō atu 'i he ngaahi me'a kuo 'omai 'e he Hou'eiki Minisitā fekau 'aki pea mo e hoha'a 'oku mau fakahoko, kā 'oku ou kole atu 'e 'Eiki Sea tuku mu'a ke 'ai 'a e kōmiti ke ui kimautolu kau Fakafofonga mo e kau Minisitā 'oku nau fekaukau 'aki ko e *Public Enterprise*, ko e *MOI* ko e Pa'anga ke mau talanoa kae lava ke fai ha laka kimu'a.

Sea ko e palopalema ko eni kuo 'osi talu 'eku lele mai ki he Fale ni Sea mo e palopalema ko eni 'oku te'eki ai pē ke solova ia, kā 'oku ou kole atu ke tuku mu'a ke mau ke 'ai ha kōmiti ke mau

fiamālie ke hua'i ki ai 'emau mamahi mo 'emau faingata'a'ia, 'ia au Sea 'oku 'ikai ke u fu'u fiamālie au ke me'a mai 'a e hou'eiki Pule'anga 'o me'a mai ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Veivosa Taka : .. mai 'oku pehē mo pehē. Ko e me'a 'oku ou fiema'u 'e au, kapau 'oku mau fiema'u ha fo'i housi ki he 'emau palaú, kumi e fo'i housi. Ko e solova ia e palopalemá. Ka 'oku 'ikai ke fu'u fakafiamālie ki he motu'a ni, ka 'oku ou kole atu, omi mu'a ke fakafiamālie'i kimautolu. 'Ai ha Kōmiti ke mau fiamālie ai, pea ko e hā e ola 'oku 'i aí, pea lipooti mai ki he Fale ni, ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u 'e he kakaí. He 'oku ou lea ka 'oku ... 'Eiki Sea, mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Fakamahino 'Eiki Sea 'i ai mafai Minisita Leipa ke mapule'i totongi koloa & ngāue

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Io, 'e Hou'eiki, ko e 'uhinga foki 'oku ou pehē, ko e me'a mai ko ē 'a e Minisitā Leipa 'anenaí, 'oku 'i ai e mafai 'iate ia. Ne kole ko ē kia moutolu, kau Fakafofonga, ke mou fai ha'amou feme'a'aki mo ia, 'o fekau'aki pē, 'oku ne lava 'o *fix* 'a e ngaahi totongi ko ē 'oku mou fiema'u 'i he mafai ko ē me'á. 'Io, me'a mai angé.

Tokanga ki he ivi fakapa'anga e Pule'anga ke makupusi fiema'u kakai

Mo'ale Finau : Ki'i fakahoha'a atu, Sea. Mālō. Tapu pea mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pehē foki e fakatapu ki he toenga e kau Mēmipa e Fale Aleá. Sea, kuo u fanongo ki he me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Vava'ú. Ko e fa'ahinga *pattern* eni, 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku mea'i 'e he Feitu'u na, 'oku ke motu'a ange he Fale ni. Ko e *pattern* ko eni 'oku 'ohaké, ko e fa'ahinga *pattern* ia na'e toka he Fale ko eni, tau pehē pē kuo a'u 'o senituli. 'A e 'ohake ko ē 'o e ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakaí, 'oku ongo'i 'e he kakaí 'oku 'ikai ke nau malava 'o fua. Ko e me'a ko eni 'oku 'ohake ko eni, Sea, ki he fokotu'u e Kōmiti, pē ko e tuku ki he Pule'angá, 'Eiki Sea. Kiate au, 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha fu'u 'isiu kiate au, 'Eiki Sea, pea koe'uhí kapau 'e fokotu'u e Kōmití. Ko e tali ko ē na'e 'omai 'e he Minisitā, 'ikai ke u tui 'e to e fu'u mama'o ai, 'Eiki Sea, mei he tali ko ē te nau hū mai mo ia ki he Komití.

Ko ia, Sea, 'i he'ene pehē, Sea, 'oku ou 'oatu pē 'e au 'a e ki'i fakakaukau ko eni. 'Oku ou fie fakamanatu foki ki he Fale ni. Ko e Hou'eiki Minisitā, manatu'i ko e fatongia ia 'o e kakaí 'oku 'omai 'e he kakaí. Pea ko e taimi ko ē 'oku nau ha'u ai ko ē ki lotó, ha'u pē kae foki, 'osi kakato mai 'a e fiema'u 'a e kakaí, 'oku hū mo e Minisitā ki loto, Sea. 'A ia ko hono fakaikiiki, ko e me'a ko ē na'a ku 'alu 'o tala ki he kakaí, ko ia e te u ha'u mo iá. 'Enau faingata'a'ia, 'a 'enau ngaahi me'a 'oku 'ikai ke nau malava. Pea ko e taimi ko ē 'oku tau ōmai ai ki hení, 'Eiki Sea, 'oku 'ikai leva ke malava 'e he fo'i taimi e ni'ihi, ke uesia mei he sosaieti 'a 'etau ngaahi me'á. Tau pehē pē ko e me'a fakapa'anga.

'Oku ou ongo'i 'i he 'aho ni, 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē 'oku 'ohake 'e he Fakafofongá, kiate au 'oku tuhu hangatonu ia ki he Pule'anga 'o e 'aho ni. Ko hono 'uhingá, 'Eiki Sea, 'oku pehē ni. He ko kinautolu 'oku 'i ai e silini 'a e fonua ko eni. Ko e ngāue kotoa pē na'e fakatangí atu ki ai e Fakafofongá, 'Eiki Sea, 'oku fua'aki ia 'a e me'a ko e pa'anga. Pea ko e pa'anga ko iá, 'Eiki Sea,

‘oku nofo ia ‘i he Pule’angá. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘ikai ke malava ai, ‘Eiki Sea, ke fuesia ‘a e tangi ko ē ‘a e kakaí, pea ‘oku faingata’a’ia leva e Pule’angá, ‘Eiki Sea.

Ko ia, kuo u hanga ‘o ‘ohake e me’a ko ení, ‘Eiki Sea. Nofu au ‘o fakakaukau pē ko e hā nai ha fa’ahinga *solution*, ko e hā nai ha fa’ahinga fokotu’utu’u ‘e lava ke fakasi’isi’i ai, ‘Eiki Sea, ‘a e toka mai ‘a e fo’i *pattern* ko ‘ení, ke ne to e to’o hotau taimi lahi, ‘o e Fale fa’u Lao ko ení, ‘Eiki Sea, ‘i heni? ‘I he taimi tatau, ‘Eiki Sea, tau pehē, ko Ha’apai, tangi mai e kāinga ko ‘enau tutu, takainga tutu. ‘Oku mamafa hono totongi mai he vaká. Ko e ‘uhingá, ‘Eiki Sea, ‘oku ou lave ai ki he me’a ko ení, koe’uhí he ‘oku ‘ohake e fo’i *pattern* ko ‘ení, ‘Eiki Sea. Ke tau to e sio ange ai kitautolu ‘i he’etau ngāue faka-Fale Aleá, na’a ‘oku to e ‘i ai ha founa ‘e to e ma’olunga ange ‘i he ‘ai Komití. Kau ‘oatu e ki’i fakatātā ko ení, ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tui au ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Minisitā ‘i heni te ne ta’e’ilo’i lelei ‘eia e palopalema ko ení, koe’uhí he na’e toki ha’u pē ia mei he kakaí. Ka ko ‘eku fehu’i. Ka ko e hā koā e ‘uhinga ‘oku ‘ohake ai ...?

<006>

Taimi: 1425 - 1430

Mō’ale Finau: ... ‘i he ‘aho ni. Ko e ‘uhinga ‘oku ‘ohake aí ‘Eiki Sea ‘uhí, he ko e to e ‘omai pē mo ia mei he kakaí, Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau ko ení ‘Eiki Sea ‘oku ou ongo’i ‘a e me’a na’e lave ki ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘anenai. ‘Oku ou ongo’i ‘aupito ‘aupito he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi sekitoa kehekehe ia, ‘oku ne hanga ‘o faitu’utu’uni ‘a e ‘uhinga na’e pa’anga ‘e 2 ai ki he kilo. Pea ‘oku feinga mai foki ‘a e Pule’angá ke fakamahino kia kimautolu. ‘Oku ou tui au ko e nofo ‘a e kau tama ko ē *economist* kau tama ko ia ‘oku mahino ia kia au. ‘Ikai ke u toe fu’u loko fehu’i au ia he pa’anga ‘e 2, ko ē ‘oku me’a mai ‘a e Minisitā ‘oku ‘ikai ke me’a mai ia ko ha me’a ‘o e lolo, pē ko ha ‘utu. Ko e me’a faka-*security*, totongi’i ‘a e tama le’ole’o lava, ke ne le’ohi ho’o kava ke a’u mai ki Tonga ‘oku ‘ikai ke mole, ‘a ē ‘oku ‘alu hake ai ‘o pa’anga ‘e 1. Ko e toe eni ‘Eiki Sea ke tau fakakaukau angé he fakakaukau hotau fonuá, ke u ongo’i pē ‘oku *fair* pē ‘oku ‘ikai ke *fair*. Kiate au he’eku ongo’i fakatautahá, ko e ‘uhingá he ‘oku ‘ikai ke malu’i ‘eku kavá, te u ongo’i ‘e au ‘e Sea ‘e *fair* pē ke u ‘ave ha pa’anga ‘e 1 ‘o kapau ‘e *guarantee* mai ‘e he *security* ko ia ‘a e vaká, te ne ‘ave ‘eku kavá ke ‘oua ‘e mole ha kilo ‘e 2 hangē ko e palopalema. Sea, ko ‘eku poiní, kaikehe tukuatu pē ki he Falé ni pē te tau ‘ai ha Kōmiti pē ‘ikai, ka kiate au ‘oku mahalo na’a ‘oku totonu ‘Eiki Sea ke ‘osi ‘ilo pē, ‘osi tangutu pē ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘osi ‘ilo ‘e ia ko e kavá ‘oku ‘omai mei Vava’u.

Na’e me’a ‘a e Tokoni Palēmia ‘anenai ‘o ne *detail* mai ‘a e fanga ki’i *factor* kehekehe ‘a e ‘uhinga ‘oku fai ai ‘a e me’a ko ia ‘Eiki Sea. Pea ko ia ‘Eiki Sea hangē ko e me’a ko ia na’a ku lave ki ai ki Ha’apai ‘anenai, ko e ‘omai ‘enau hiapo, ko ‘enau paasi mo e me’a, kapau te u pehē atu fu’u ma’olunga, ko e me’a ko ia ‘e me’a mai mo e kautaha vaká, ka te ke ‘utu fēfē ‘a e vaka? ‘E totongi fēfē ‘a e kau kauvaka? ‘A ia ko e fo’i fakatātā ko ia ‘Eiki Sea ko e fo’i fakatātā faka-*policy* ia ko e fo’i fakatātā ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehekehe kau ai ‘a e me’a faka’ekonōmika, me’a fakaleipa, mo e ngaahi *costing* kehekehe. Ka kuo taimi ‘Eiki Sea ke folahi mai ha fo’i ‘imisi mahino. Ko e *transportation* ē, ko hono fakatātā ē ko ē, mo ē. Pea ko e taimi ko ia te mau foki ai ki he kakaí, ‘A’ahi faka-Fale Aleá, ko ‘enau ta’utu mai pē ko u hanga ‘o folahi atu. Ko e totongi vaká ē ko e ‘uhinga ē ‘oku pa’anga ai ‘e 3, ko ē, mo ē, mo ē.

'Eiki Sea ke u 'oatu 'a e ki'i me'a faka'osi ko eni. Na'a ku 'a'ahi hake ki Mo'unga'one he'eku 'A'ahi faka-Fale Alea. Tangutu mai 'a e kāingá, pea fokotu'u mai 'e he kāingá, pē 'e lava 'a e Potungāue Mo'uí 'o 'a'ahi ki Mo'unga'one tu'o taha he māhina ki he kau suka. Ko 'eku talí na'e pehe ni 'Eiki Sea. Fine'eiki, 'oleva ke u 'alu 'o 'eke ki he Minisitā, pē na'e fokotu'u hano patiseti he ko e Patiseti 18/19 eni. Kapau te u 'eke ki he Minisitā na'e 'i ai 'a e patiseti na'e fokotu'u, ke ha'u ha 'Ofisa ki Mo'unga'one tu'o taha 'i he māhina, kae 'ikai ke ha'u, 'oku kākā 'a e Pule'anga. Ko 'eku 'uhingá ia 'Eiki Sea. Kapau 'e 'ai atú, na'e faka-patiseti'i, 'alu. He ko 'etau mo'ui 'Eiki Sea 'a ha fonua te tau mo'ui fakatatau ki he'etau Patiseti. Pea 'oku ou tomu'a fakamatala pē 'e au ki he kāinga Ha'apai 'a e Patiseti, ko 'ene *The End* pē ko 'enau fiemālié ia. 'A ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu pē 'a e me'a ko ení, 'oku ou ongo'i 'aupito 'a e fokotu'u ko eni 'oku 'omai ko eni. 'Ikai ke u toe 'ilo pē ko e hā pē ko e fē 'a e feitu'u te u toe fakamalanga mei ai, koe'uhí he 'oku mahino 'oku fiema'u ha tokoni. Ka ko ia Sea mālō 'a e ma'u faingamālie ko 'eku fakakaukáu pē ia mālō.

Veivosa Taka : Sea, ..

Sea Le'ole'o: Ki'i me'a mai ange 'a e 'Eiki Nōpelé, pea hoko mai 'a e Fakafofonga mei Vava'ú fakamolemole, na'e si'i 'uluaki faka'ilonga mai 'anenai.

Lord Fusitu'a : Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu'una Sea pea tapu mo ho Fale 'eiki. 'I he vakai tau'atāina 'a e motu'á ni, ko e 'elito pē ko e uho 'o e hanu 'a e kakaí, 'o fakafou mai 'i he Vava'u Fika 16 'oku fekau'aki mo e me'a 'e 2. Ko e *FISA* pea mo e *Real* Tonga pea mo 'ena fakahoko fatongiá, pea mo 'ena leva'i 'a e pa'angá pē 'oku *fair* 'a e totongi 'oku na hilifaki mai ki he kakaí, fakatatau ki he'ena fakahoko fatongia ko ia. Ko e uho ia 'o e lāunga kapau 'e toki Fakatonutonu mai 'e he 16 pe 'ikai. 'A ia kapau 'e fokotu'u ha Kōmiti Fili, ko e Kōmiti Fili ko iá, 'e 'i ai hono tala fatongia. Pea ko e tala fatongia ko iá, pē ko e ō nai 'o fakatotolo, pea 'oku 'ikai ke u ma'u lelei ki he tala fatongia ko iá, kā 'e mole ai 'a e pa'anga tukuhau 'a e kakaí 'Eiki Sea. Pea ko e me'a 'e iku mei he Kōmiti ko iá...

<008>

Taimi: 1430 - 1435

Lord Fusitu'a: Ko e līpooti mai 'a e ngaahi sino ko eni 'a e *FISA* pea mo e *Real Tonga*, ki he kōmiti ko ia pē ko e, ko e 'osi 'a e 'Atita pē ko e vakili 'enau founa ngāue mo 'enau leva'i 'a e pa'anga. 'A ia he 'ikai ke to e kehekehe ia mo ha'anau līpooti hangatonu mai ki he Fale.

'A ia kapau 'e fakahoko ki he Pule'anga ke 'omi ha līpooti fakaikiiki 'a e *FISA* pē ko e hā e me'a 'oku mamafa pehē ai 'a e uta koloa pea mei Vava'u pē ko Niua pē ko fē 'ia, 'omi ia ki he Fale. 'Omi ha līpooti 'a e kautaha vakapuna pē ko e hā e me'a 'oku mamafa pehē ai 'a e totongi folau mei Tonga ni ki Niuafo'ou 'o foki mai he 'oku 'ikai ke to e veiveiua ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 16 mo e 17 'oku 'ikai ke to e veiveiua 'oku mo'oni 'a e 'Eiki Sea. Kuo mau feohi mautolu mo e faingata'a'ia ko eni 'o lau'i to'utangata 'a e mamafa 'a e tikite pasese kae to e pehē pē ki he uta koloa. 'Oku ma'ama'a ange 'a e 'omai 'eku puha koniteina mei *San Francisco* ki Tonga ni 'i hono 'omai mei Niuafo'ou ki heni 'i he 'Otuanga'ofa 'Eiki Sea. Ko ia ai, kapau 'e fokotu'u ha Kōmiti Fili 'e 'i ai e fakamole ki ai. Ko u fokotu'u atu, ko e ngaahi me'a na'e līpooti na'e mei 'omi ki he

Kōmiti Fili, ‘omi hangatonu ki ho Fale ke tau me’a ki ai pea tau feme’a’aki ki ai pea kumi mei ai ha solova’anga ‘Eiki Sea. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mahino pē Nōpele ‘a e me’a ‘oku ke fokotu’u ki ai, me’a faka’osi mai ka tau faka’osi ā ...

Poupou fokotu’u Kōmiti Fili he ‘oku mahu’inga me’a ‘oku tangi mai ki ai kakai

Sāmiu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki e Fale. Sea ‘oku ai ‘etau lea Tonga ‘oku pehē ka kī tokolahi e veaka pea ‘e ‘uha. ‘Eiki Sea, ‘oku ou poupou au ki he fakakaukau mo e fokotu’u ‘a e Fika 16, ke ‘ai e Kōmiti Fili. Na’e toki ‘osi ni ‘eku vakai hifo ‘oku ‘i ai e kau ngāue fo’ou ho Fale ‘oku fakahū mai pea kuo tokolahi ange ho’o kau ngāue ‘au he kau Mēmipa.

(poupou)

Sāmiu Vaipulu: ‘Eiki Sea. Pea ‘oku, ko homau fatongia ke mau ‘omai ‘a e le’o ‘o e kakai. Pea ko e fo’i feitu’u pē eni ‘e taha ‘oku lava ke mau fakahoko mai ai ‘a e le’o kakai. ‘Oku mau movetevete he ‘aho ni ‘a e ni’ihi ‘oku loto ke ‘ai e kōmiti, ni’ihi ‘oku ‘ikai. Ka ko e me’a ia ke fakakaukau’i Sea. Fiema’u ke fai e ngāue ki he me’a ‘oku faka’amu ki ai ‘a e kakai. He ‘ikai ke u fiemālie au ke pehē ke ‘omai pē fo’i līpooti pea fai’aki ia. ‘Oku ‘i ai e me’a ia ke faka’eke kia kinautolu hangatonu ko e ‘uhinga ia ‘eku ofongi atu... Na’e ‘ai ai ‘i he aleapau ‘o e lisi ko ia ‘o e vakapuna fakangatangata e fea ko e hili ia ‘a e fengāue’aki mo e *Accountant* pea mo e kau ngāue faka-technikale ke ma’u hono mo’oni ‘o e fakamole ko ē ‘oku fai neongo ‘oku taha kilu ‘a e pailate kā ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamole mo e fika ko ia ‘i loto pea ke pea ke fai e ngāue ki ai. Ko u tui au ‘Eiki Sea ko e pa’anga, ‘osi ‘i ai pē pa’anga ia ‘a e fonua kuo tuku mai ke fai ‘aki e fatongia ‘o e Fale ni. Pea ko e me’a ‘aupito ia kimui ‘oku ‘ikai ke totonu ke tau ‘omai ‘a e fakamole ke ta’ofi ‘aki ‘a e totonu ‘a e kakai. ‘Oku tonu ke fika ‘uluaki e mahu’inga ‘o e ngāue ko ē ki he kakai he ‘oku tu’utu’uni ‘e he Konisitūtone ...

<009>

Taimi: 1435 - 1440

Sāmiu Vaipulu: ... he kupu 18 kuo pau ke nau totongi e tukuhau ke malu’i ‘aki ‘enau totonu mo ‘enau tau’atāina. Ko eni ia ‘oku ‘eke mai he ‘aho ni ‘oku nau tangi mai pea talamai fu’u lahi e fakamole ia ke tuku ia pea fai’aki pē founa. ‘Ikai ke ‘i ai ha, ‘ikai ke u tui ‘oku pehē ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tui ko e ngaahi tukuhau ‘oku totongi ko ē ‘e he kakai koe’uhi ke fai’aki ‘a e fatongia ‘o e Feitu’u na mo e Fale ni ‘i he ‘aho ko eni. Ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea poupou atu fokotu’u e kōmiti pea ke tau ngāue.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko u tali pē au ko e ‘uhingá ke ‘osi ho’o me’á he ‘oku tau lōlōa tautolu he taimi ni homou me’a ka tau fokotu’u tautolu e kōmiti.

Sāmiu Vaipulu: Ki he me’a ko eni. Mālō ia Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘ikai foki ko ha palopalema Hou’eiki ‘a e me’a ia ki he fekau’aki mo e silini.

Sāmiu Vaipulu: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko fē pē ha me’a ‘e sai ki ai ‘etau ngāue he ko homou, taumaiā ke mou mea’i ‘oku ou faingata’a’ia au he me’a ni ko hono ‘uhingá ko ho’omou to e me’a mai. Ko ‘ene māhino pē ki he Sea pea ‘oku totonu leva ke fai e me’a ia ko iá. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tonu ke tau to e pālōti’i. ‘Oku ou tui au ‘oku, ‘a ē ko e kōmiti ko eni ‘oku mou fokotu’u mai ko e hā e kōmiti ‘oku ‘ai ke fai ko eni ki he kōmiti hā ‘e ui ia ko e kōmiti hā ? Ki’i kōmiti fakataimi fekau’aki pea mo e fēfononga’aki?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: Kōmiti *Transport*.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kalake ki’i tokoni mai angé Kalake ke ‘ave e me’a ko eni ki he ni’ihi ko eni he kōmiti ko iá ‘uhingá ka tau nounou. Fakafofonga fika 16 hā e hingoa ‘a e kōmiti ? ‘Eiki Palēmia.

Taukave Palēmia ‘ikai malava veteki palopalema Niua ko e ivi fakapa’anga Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko u tu’u pē ke u fakamanatu atu ko e palopalema ko eni ‘oku ‘ikai ko ha palopalema ia na’e toki hoko pē. Talu ‘eku hū mai ki he Fale ni ta’u eni ‘e 31 mo hono ‘ohake ai pē palopalema ‘a Niua. ‘Oku ‘ikai fo’ou ia. Ka ko ‘eku fehu’i atu, ko e hā na’e ‘ikai ke lava ai he ‘uluaki palopalema he ngaahi kau, he ta’u tau pehē 25 kuo ‘osi ? Ko e me’a ko e palopalema ‘oku ou fakahā atu he ‘ikai pē te tau lava tautolu ‘o vete e palopalema ‘o Niua me’apango pē ko ‘ene pehē neongo ‘oku ‘ikai ke tau lotu ki ai. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fokotu’u atu e me’a ko eni he kapau ‘e ‘ave ki he kau ...

Lord Fusitu’a: Sea ko e ki’i fakatonutonu atu ke fakama’ala’ala mai mu’a e ‘Eiki Palēmia pē ko e hā e palopalema ko ē ‘o Niua ‘oku pehē he ‘ikai ke ala vete. Kapau ko e langa fakalalakaka ko e to’o pē pa’anga ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ai ha feitu’u ‘e taha ‘o ‘ai ki Niuafo’ou ‘a ia kuo talu senituli eni ‘emau kole ke fakahoko e me’a ko ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Ika ko ‘eku ‘uhinga ko ‘etau talanoa pē mu’a he vakapuna he ko e me’a ia ‘oku ‘omai ‘a Niua. ‘Oua te tau to e talanoa he me’a kehe tau talanoa pē he vakapuna. Ka ko ‘eku fakamanatu atu ‘oku ‘ikai ko ha toki talanoa’i eni ‘o e vakapuna ‘i he ta’u ni. Talu hono talanoa’i ‘e au ia ‘i he’eku taimi ta’u eni ‘e 30 ‘oku kei fai pē pea ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga ia ‘o’ona. Hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tau talanoa pehē ai he ‘ū me’a kehe ka tau talanoa pē he vakapuna ‘a Niua.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko hono ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini fe’unga. Ko hono mo’oni ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fēfē mu’a ke ‘ave ki he kōmiti ke mou ō ‘o fai ha ngāue pea mou foki mai mo ia.

‘Eiki Palēmia: Kapau ‘e ‘osi ange e kōmiti pea to e tu’utu’uni he ‘e kōmiti ke ‘ave ki he Pule’anga pē ko e ‘omai ki heni ? Ko ‘eku fokotu’u atu ko e poate ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke loto ‘a e Feitu’u na ke ‘ai ke to e ‘ai ha kōmiti ?

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘oku, ‘oleva pē. Ko e poate ‘oku ‘i ai ‘a e Minisitā ki he ngaahi poate pea ko e fatongia ‘a e Minisitā ko iá ko ia ‘oku fetu’utaki mo e poate pea toki ‘omai ki heni. ‘A ia ko ‘etau ‘alu ko eni ‘oku tau *by-pass* ‘etautolu ia ‘a e tokotaha ko ē ‘i hē, ‘i he poate ko ia. ‘Oku ‘ikai ko ha’aku pehē ‘a’aku ke to’o ke ta’efai ‘e he Fale Alea ni. Ka ko ‘eku fokotu’u atu ‘e ‘osi ange ‘a e kōmiti ko eni ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tuku, Palēmia fakamolemole tuku ke fai e kōmiti he kapau te ke to e me’a mai te u pālōti’i leva pē ‘oku mou loto ke hoko atu e kōmiti pē ‘ikai ke fai ha kōmiti. Ko e ‘uhinga he ‘oku, ‘e to e, ko e kau Fakafofonga ‘oku nau kole ke ‘i ai ha kōmiti pea mou toki me’a hake ki ai ki he me’a ‘o taliui ki he ni’ihi ko eni ‘o tali fehu’i ki ai pea mou foki mai ki Fale Alea ni te tau faka’osi pē ki Fale Alea ni. Hā e hingoa e kōmiti Fakafofonga fika 16 kae fili ka tau ...

<002>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... mou fili ka tau hiki atu ka tau ngā’unu ‘etau ngāue.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pehē ki he Fale ‘Eiki ni, Kōmiti Fili *Transport* ‘a ia ‘oku kau ai e ngaahi me’a fekau’aki pea mo e uta.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hā hono faka-Tonga.

‘Akosita Lavulavu: Fēfolau’aki fakalotofonua.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fēfononga’aki fakalotofonua tonu ange ia.

‘Akosita Lavulavu: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘I ai ha pou pou ki he kōmiti ko ia ? Fili mai homou toko ua mei he, ‘a e Feitu’u na pea mo hai ha tokotaha ‘oku mo ...

Taukave Pule’anga ko e me’a kehe feinga ke feau palopalema kae fai ha ngāue

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u tokoni atu kātaki. Fakamālō atu koe’uhí ko hono ‘omai e ngaahi fiema’u. ‘Oku totonu pē ke tokangaekina pea ko u fakamālō atu hono ‘ai e kōmiti ke fai mo tau ngāue.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ka tau ngā’unu ki ha me’a ‘e taha ka tau fai mo tokangaekina e fo’i pulu ko eni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Poupou.

‘Eiki Tokoni Palēmia: He ‘oku totonu pē ia ke ‘oua ‘e tukunoa’i te tau, ko ‘ene lava mo ‘ene ta’emalava ko e me’a kehe ia. Ko e me’a mahu’inga ‘etau feinga ke māhino ‘oku fai hotau fatongia. Ko u fokotu’u atu koe’uhí ko e *transport* ko u fokotu’u atu e, ‘a e ‘Eiki Fakafofonga Nōpele ‘a ‘Euá he na’e ‘Eiki Minisitā mālōlō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā. Me’a pē Feitu’u na ia ho’o me’a’anga kae tuku ke vahevahe mai pē ‘e he’enu kau Fakafofonga ‘enu kau Mēmipa.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku tokoni atu pē ko e ‘uhingá he ko e ‘Eiki Minisitā ‘a e motu’a ni ‘o e *Transport* ‘e ‘osi kotoa ‘a e ngaahi talatalanoa ‘a e kōmiti ‘e foki mai pē ki he motu’a ni. ‘A ia ko ‘eku ‘ai atu pē ‘a’aku koe’uhí ke to e vave ange ‘etau ngāue. Ko e ‘Eiki Fakafofonga Nōpele ko eni ‘o ‘Eua na’e ‘Eiki Minisitā ‘i he Fēfononga’aki ‘i he ngaahi ta’u lahi pea pehē ki he ‘Eiki Fakafofonga Kakai ko eni ‘a Vava’u 15 ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘ilo makehe ai ke nau monomono mai ke tau tokoni ki hono fakavave’i ‘a e fo’i palopalema ko eni pea mo ha to e ni’ihi kehe. Mālō.

Lord Fusitu’a: Sea ko u fokotu’u atu ke ke, ke me’a mu’a ‘a e Feitu’u na ki he’etau Tu’utu’uni 160 ‘oku ne ‘osi seti mai ‘a e Mēmipa ko ē ‘a e kōmiti fili. Nōpele ‘e ua, Minisitā ‘e ua, Fakafofonga Kakai ‘e ua pea taki taha pē tēpile fokotu’u mai ‘ene Mēmipa.

Kau Mēmipa ‘o e Kōmiti Fili ki he Fefononga’aki Fakalotofonua

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ongō Fakafofonga Niua pea mo e Fakafofonga Vava’u 16 kapau ‘oku talifaki ‘a e 15 koe’uhí ko ‘etau tu’utu’uni ia ‘oku mo’oni e ‘Eiki Nōpele. Fokotu’u mai e Hou’eiki Nōpele ko hai e tafa’aki ‘amoutolu ? Me’a hake ki ‘olunga ‘o mou fokotu’u mai he ko ‘etau ngāue ki he ...

Lord Nuku: Fokotu’u atu e Fakafofonga Niua pea mo e Fakafofonga Vava’u.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga Niua pea mo e Fakafofonga ‘Eiki Nōpele fika ‘uluaki ‘o Vava’u.

Lord Nuku: Vava’u.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea talifaki ‘a e Feitu’u na pē e ?

Lord Nuku: ‘Ikai talifaki e Ha’apai. He koe’uhí ko e me’a eni fekau’aki pea mo kinautolu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: *Ok.*

Lord Nuku: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Toko tolu ē ‘a ia ko e ua mei hē ua mei hē pea mo e, ‘ikai hano kovi Hou’eiki ka ‘oku ke fie kau pea ke me’a ki ai ke ‘uhingá ‘e ma’ala’ala pea malava ai ‘etau ngāue ‘o, Hou’eiki Pule’angá ko hai ha taha ‘ia moutolu ‘e, mahalo ‘e sai ange pē ‘a e Feitu’u na Tokoni Palēmia pea mo e *Public Enterprise*. (Na’e ‘i ai ‘a e pou pou.)

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu pē. Ko e tafa’aki ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku tonu ke kau ha kau Minisitā ‘oku nau fekaukau’aki ke solova e palopalema.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e ‘ai pē ‘etau ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ‘eku ‘uhinga ke, ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke *limit* ki he ua. Ko hai pē ‘oku fēkaukau’aki ki he solova e palopalema he ko ‘etau ‘uhinga ke solova e palopalema ‘oku ‘ikai ko e fokotu’u kōmiti he na’e fokotu’u e kōmiti ko eni ‘i he Fale Alea kuo ‘osi ‘oku a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku te’eki pē ke solova ha palopalema.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Minisitā Leipa. ‘Ai pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni tau tautau toko ua pea ke talifaki mai mo e Feitu’u na ki ai ē.

Lord Fusitu’a: Ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kae ‘atā pē ia ko hai ha taha he kau Mēmipa ‘oku fie kau he kōmiti pea me’a hake ‘o o kau he kōmiti. He ko e kōmiti ko eni kuo pau pē ke nau ui ‘a e ni’ihi kehekehe pē mei he Hou’eiki Minisitā pea mo e, mei tu’a mei he kau ni’ihi ko ē ‘oku fiema’u ke nau omai ‘o fai ha fakamatala ki he kōmiti pea ke lava ‘o solova e palopalema ka tau hoko atu ē. Ko ia ‘oku loto ke tali e ngaahi fokotu’utu’u ko eni fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Pālōti’i ‘o tali ke Fokotu’u Komiti Fili ki he Fefononga’aki Fakalotofonua

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Akositi Lavulavu, ko Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 14.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. ‘Io. Me’a mai ‘Eiki Nōpele fika ua ‘o Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakamālō atu ho laumālie lelei ‘o tali e Kōmiti Fili ko eni fokotu’u ‘a e Fakafofonga 16. ‘Oku ou talangofua pē ki he Feitu’u na hono fokotu’u atu e motu’a ni. Na’a ku kau he Kōmiti Fili pea u kau he mo’ua ka ko u ‘amanaki ...

<002>

Taimi 1445-1450

Lord Tu’i’āfitu: ...kātaki pē ‘i he ‘eku talangofua ko eni te u hao ai, he ‘ikai ke u mo’ua ha Kōmiti Fili hangē ko e Kōmiti Fili kimu’a Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. ‘Io me’a mai, to e ‘i ai ha me’a fo’ou ka tau ‘unu.

Vātau Hui: Sea ki’i miniti pē ‘e taha Sea ka u ki’i ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai fakafofonga.

Fakamālō’ia lava fokotu’u Kōmiti Fili ki he Fefononga’aki Fakalotofonua

Vātau Hui: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou’eiki. Sea ko u fiefia lahi he lava ke fili ko eni ‘a e Kōmiti Fili he ‘oku ou ‘amanaki lelei au Sea ‘e lava ‘e he kōmiti ia ko eni ‘o solova ‘a e palopalema ‘oku fehanganagai ko ia pea mo Niua. Sea ‘oku ou ongo’i pē ‘e au he ‘oku hangē ko ē ‘oku si’i fakatokanga’i ‘a Niua ko e kole ‘a e motu’a ko eni ka ko e kole kapau na’e fa’a pehē mai ‘a e ngaahi Fale Alea kimu’a mo e ‘ohake hā ‘oku ‘ikai ke tau ‘ai ai ha me’a ke fei mo solova ‘a e palopalema taimi tēpile pē ia ‘a e kautaha, li’aki ‘a e puna ko ia li’aki ‘a e puna ko ē li’aki ‘a e puna koē, kole ko ē ‘a e Niua fo’i puna pē ‘a e vakapuna ‘e taha ko eni ke ki’i fakahoko mu’a ia Sea, pea ‘oku ou kole atu ki he Kōmiti Fili ke tau feinga’i ai leva ‘a e vakapuna ke puna ko hono ‘uhinga he ‘oku ‘i heni ‘a e Fakafofonga Pule’anga ‘o e Vahefonua Niuafo’ou, pea ‘ikai ko ia pē ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fiema’u ke si’i ‘ave ai leva ki he kāinga pea ke me’a atu ki ai pea mo e ki’i kāinga mei motu. Mālō mu’a Sea ‘a e ma’u faingamālie mo’oku, mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Mālō Fakafofonga Kakai ‘o Niua ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai, mou toki me’a atu ‘o fakamālohi’i ho’omou kōmiti he ko ena ‘oku ‘osi ‘oatu ‘a e ngofua mei Fale Alea, ke mou ō ange ‘o fai ho’omou feme’a’aki pea ‘ofa ke tāpuekina moutolu ‘e he ‘Eiki pea mou me’a mai mo e me’a ko ena ‘oku mou me’a ki ai ‘o fakafefeka’i ‘i he Fale ni, pē ko e hā ‘a e me’a, he ko e *private* ena ‘oku mou me’a atu ki ai ‘o ‘ave atu mo e Minisitā ko ena ‘o e Leipa he ko ena ‘oku ne me’a mai pē te ne lava pē ‘e ia ‘o *fix*, fai e fakangatangata ‘a e tikite mo e totongi pea mou me’a mai mo ia he ko eni ‘oku ou hikihiki pē heni ‘o talitali ke mou me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko ‘eku ki’i fokotu’u atu, kapau ko e me’a fakavavevave efiāfi ni pē fai mo kamata ‘a e fakataha na’a ‘osi ko ia pea tuku eni ia pea tau toki ‘ai ‘i he uike ua mei heni, ‘ai he pō ni pē pē ko e efiāfi ni.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea kapau ‘oku ‘ofa pehē ‘a e Minisitā pea puna ta’etotongi ā ‘a e ma’u tofi’a ia ai ‘Eiki Sea.

Kakato ngāue ‘atita ki he tohi tangi fika 1/2018 he māhina ni pē

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mo me’a hifo angē kae tuku ho’omo me’a ka tau hoko atu ‘etau ngāue. ‘E hou’eiki ko e me’a ko eni na’e me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā ka tau hoko ‘anenai ‘o fekau’aki pea mo e Tohi Tangi, ‘a eni ko eni ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai, pea ‘oku to e si’i pē ‘Eiki Minisitā pea ‘omai ‘a e Tohi Tangi pea ‘oku ‘omai ia pea mei he ‘Atita, ka ke talitali lelei pē Feitu’u na ko e me’a pē ‘oku ou kole atu ai pukepuke pē ho’omou tali ‘oua te mou ō ‘o ‘ave ki he pepa he ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ‘a e ‘Atita ia ai. ‘Oku ou ‘osi lau ‘e au ‘i he Kele’a ‘o vakai hifo kuo ‘osi

tukuange ho’o tali ‘au ‘i he Kele’a ‘oku ‘ikai ke fakapolofesinale ia he na’e ‘ikai ke ke tali koe ki he Kele’a, ko ho’o tali ‘e ‘omai ia ki Fale Alea ni ke me’a ki ai ‘a e hou’eiki ‘o e Fale, pea ‘oku ou ‘osi lave’i ‘oku ke kau ‘e ‘Eiki Minisitā ‘a e Feitu’u na ho’o tali ‘oku ‘asi ‘i he Kele’a, ko e tali pē ‘a ‘au ma’a e Kele’a. Teuteu ke ‘omai ho’o tali ki he Fale ni, ko e Tangi na’e ‘omai ki he Fale ko eni, ‘o e Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha Tohi Tangi ia ‘e ‘ave ki tu’a pea ‘oku ou kole atu Hou’eiki Minisitā mou pukepuke pē mou laumālie lelei ‘oku ‘ikai ha me’a ia ha palopalema ‘e hoko, ko e tangi ko ē ‘a e kakai ‘o e fonua na’e ‘osi fai pē ‘e he ni’ihi ‘ia moutolu ‘i he tēpile ko ena ‘oku mou ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga, ka ko eni ‘oku fai pē ‘e he kakai mo ‘enau fiema’u pea ‘oku talitali ‘e he motu’a ni pea na’a ku tā hangatonu ki he me’a ‘oku ou fiema’u ke u to e ‘ilo pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Tohi Tangi ‘a e me’a ni ko e māhina ni pē kuo a’u mai ki he Fale ni.

Pea ‘oku ou tui ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘oua te ke fu’u māfana ‘anenai ‘o ke me’a hake hangē koē ‘oku ke fie lahi’i mai au ‘oku ‘i ai ho’o tali, ki’i taitaimi hifo na’a ko ho’o tali ‘au na’a ‘oku ngata pē ia ho...

Taukave ‘ikai totonu ke tali Fale Alea ki he ngaue ‘oku fai ‘e he ‘atita

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a ki he ko ‘eku ‘uhinga atu pē foki ‘aku ia ko e taimi pē ‘oku tangi mai ai ‘a e kakai ‘ai ke mu’omu’a ia ‘i ha to e ‘ū me’a ko eni, toki ‘ai ‘a e lao ia ‘i he ta’u kaha’u mo e ngaahi me’a pehē. Te u ‘oatu pē ‘a e ki’i tokoni ko eni ‘e Sea, ‘oku ke ‘ilo ke me’a ngali vale ia ke tau ō ‘o kole ‘a e ‘Atita kuo ‘osi tuku ke tau’atāina ke to e ha’u mo ha’ate Tohi Tangi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha makatu’unga pea kole ‘Atita ke ne kumi ‘a e makatu’unga ke makatu’unga ai ‘ete Tohi Tangi, ngali vale ia, ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tonu ke tau kei tali tautolu ki he ‘Atita me’a ia ‘a e ‘Atita ke fai ‘ene ngāue tau’atāina...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo ‘Eiki Minisitā.

Lord Fusitu’a: Sea, Sea ko e ki’i fakatonutonu.

Fakatonutonu ke ‘oua fakahalaki ngāue e ‘Atita

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ‘eku fakatokanga faka’osi eni, me’a ki lalo angé ...

<005>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Sea Le’ole’o : ... ‘Eiki Nōpele. ‘Oua te ke fai e fa’ahinga fakanāfala ko ia he Fale ni, . ‘Oku ke hangē ‘oku ke ta’etoka’i e ‘Atita Seniale, mo e ngāue ‘a e me’a. Me’a ki lalo, ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ou fu’u fakatokanga’i lahi ‘aupito ‘aupito ke tukuange fakahalaki ha ngāue ‘a e ‘Atitā ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Sea e Fale Aleá. Pea ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea, ki’i fakatonutonu. Ko e ‘Atita ko hono tu’unga ‘i he Laó, ke ne fai e ‘ātita ‘oku nōmolo pē ia ‘i hono taimi. Ko e tu’u pē ‘a ha taha ke ha’u ‘o kole mai ke ngāue’aki e ‘Atita ke kumi ha me’a, ko e Tohi Tangi ‘oku sai, ka ko ‘eku poiní. Ko e hā e ‘uhinga te tau tali ai e Tohi Tangi, ki ha ‘Atita ‘oku totonu ke toki ...

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Eiki Minisitā, Ko 'eku toe 'ai pē eni 'eku ui ki he Feitu'u na, pea ko 'eku ui atu leva ho hingoá, pea mahino leva ki he Feitu'u na, te u 'ave leva koe ki he Tohi Tu'utu'uni. Pea 'e 'ikai leva ke ke to e .. 'Oua te ke fu'u hoha'a he Fale ni, ke pehē 'oku tika ho'o ngaahi me'a he Fale ni. Me'eme'a lelei pē e Feitu'u na ia he 'oku ou ki'i fihia koe'uhí ko 'eku ha'u 'o nofo he fatongia ko ení, ka 'oku totonu ke u hifo ki lalo ke ta fe'au'auhi pē mo e Feitu'u na hē. Ka ko 'eku 'ai pē ke ke faka'apa'apa'i mu'a e kau Mēmipa. 'Oua te ke hanga 'o fakahala'i e 'Atitá. Tuku e 'Atitá ke foki mai ki he Fale ni, pea toki 'ai ho'o tu'utu'uni.

Sāmiu Vaipulu : Sea, kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Io, me'a mai angé, Fakafofonga.

Fakatonutonu ko e ngāue 'a e 'Atita ko e 'oatu mei he Fale Alea 'ikai ko e kau tohi tangi

Sāmiu Vaipulu : Ko e ki'i fakatonutonu pē, 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonú, ko e ngāue ko ē 'a e 'Atitá, ko 'ene fai 'a'ana ia 'a e fiema'u na'e 'ave mei he Fale Aleá. 'Oku 'ikai ko e kau Tohi Tangi. Ko e kau Tohi Tangi ia ko honau fatongiá, ko e 'omai ki heni. Ko e kongá ia e ngāue 'a e Fale ni, ko 'ene kumi 'a e totonú. Ko e me'a ia na'e fai ai 'a e kole ki he 'Atita ko 'omai ha lau ki he me'a. Mālō Sea.

Tukuhifo 'asenita ngāue 'a e Fale ki he Kōmiti Kakato

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō. Sai, Hou'eiki, tau hoko atu. Tuku ki he 'Atita ke nau toki foki mai mo 'enau ngāue. Pea toki fai leva, 'Eiki Minisitā, ho'o me'a mai, Minisitā Leipa. Ka tau hoko atu. Hou'eiki, ko 'etau 'asēnita. Mou me'a hifo pē ki he'etau 'asēnita, 'oku 'osi 'i ai e ngaahi *Annual Report*, Fakamatala Fakata'u. 'Oku 'i ai e 6.1, 6.2. Mou me'a hifo, Hou'eiki Minisitā, kapau 'oku 'i ai ha'amou *Annual Report* 'oku 'osi 'omai, ka 'oku 'ikai ke kau hifo hena. Ko e hili pē eni, pea tau tukuhifo leva ki he'etau Kōmiti Kakato ke tau hoko atu. 6.3 Potungāue Mo'ui, Potungāue Toutai, *MEIDECC*, ko e *Ombudsman*, Komisoni Fili. 'Oku 'i hena, 'e Hou'eiki, te mou me'a hifo ki ai, pea mo e 'ū 'A'ahi Faka-Fale Alea. Kimoutolu ko ē 'oku te'eki ai ke maau ho'omou lipooti, fakahū mai mo ia. Vava'u 15, ko ia 'oku Fika 1, Tongatapu 6, Tongatapu 8, Tongatapu 9, mo 'Eua 11. To e 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane me'a ke fakatonutonu mai ki he'etau 'asēnita? Lelei pē ia. Tukuhifo kotoa ia ki he Kōmiti Kakato, 'a ia, 'Eiki Sea Kōmiti Kakato,

Lord Tu'i'āfitu : Sea, ko e Lipooti fika 7, ko e Lipooti hono 'ātita'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'o fakatatau ki he Lao 2016/2017. Na'e 'ikai ke kau mai ho'o ...

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Io, 7 ia e. 'A ia ko *Annual Report* mei he, 'a ia ko e lipooti 'a e 'Atita ki he ngāue tufa pa'angá.

Lord Tu'i'āfitu : Ko ia, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Oku kau mo ia. Ko 'etau ngāue ia hokohoko atú. 'A ia ko e tukuhifo kotoa ia ki he .. Ka 'oku ou kole pē ki he Sea e Kōmiti Kakato, hokohoko atu pē mu'a. Tau kamata pē mei he Lao, 'a eni na'e ... Kamata he *Annual Report*, kae tuku ke mateuteu atu, he ko e Lao ko eni na'e toki 'omai pē he uike kuo 'osí? Na'e tufa, Kalake 'a e me'a ko eni 'anefē, uike kuo 'osi? Ko ia ko e toki tufa pē he uike kuo 'osí e Laó. 'Uhingá ke mou mateuteu pē e kau Mēmipa ki ai. Mahalo ko e ongo'i pē 'e he Feitu'u na kuo taimi ke tau afē ki he Laó, pea 'ai 'e he Feitu'una. Tuku atu pē ki he Feitu'u na, 'a e ngāue kotoa. Mahalo ko ia pē, Hou'eiki, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a. 'Oku to e 'i ai ha me'a kehe 'oku tokanga ki ai ha taha, ka tau .. 'Io, 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga pe 'oku to e 'alu ngaahi lao ki he kakai pea toki alea'i

Lord Nuku : Sea, kātaki pē, ko 'eku fehu'i atu pē 'a'aku ia he 'ū Lao. 'Oku kei tuku ki tu'a, ki he *consultant*, pē ko e fai ha femahino'aki pea mo e kakai, pē 'oku ... Ko 'eku fehu'i atu pē. Pē 'oku kei fakahoko e ngaahi fatongia ko iá, pē ko e fakahū mai pē pea tau hoko atu. Ko 'eku ki'i fie lave'i pē ia 'a'aku, Sea. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o : Kalake, ha'u 'o ki'i tokoni mai kiate au. He ko 'eku ma'ú, 'io, 'oku 'i ai e kupu 'o kapau 'e fokotu'u he ...

<006>

Taimi: 1455 - 1500

'Eiki Sea Le'ole'o: .. Hou'eiki Mēmipá 'i hono lau tu'o 2 'apē pē ko hono lau 'uluakí, 'o kole ki he Falé pea tali 'e he Falé ia 'oku lava pē 'o malava fakahoko 'a e fatongia ko ia. Ta ko ia.

Lord Nuku : Ko ia Sea, koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fekau'aki ... pule 'a e fonua. Pē ko e hā pē ha tu'utu'uni kae mahalo 'oku tonu pe ke mea'i. Ko e 'oatu pē 'a e fakakaukaú ka 'oku mei he Pule'anga pē ko e hā 'a e fakakaukau. Ka ko e anga pē ia, koe'uhí he 'oku tu'u he'etau Tohi Tu'utu'uni, ko e ngāue ia kuo pau ke faka...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai Minisitā Polisi

Taukave ko e fakalelei ki he Konisitutone ko e ki'i liliu si'isi'i pe

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Ko e mo'oni pē Sea Tu'utu'uni pehē ka ko e kole pē Sea, fēfē ke tau fou mu'a he ngāue fakatatau ki he me'a na'a ke toki me'a mai 'aki. Ke tau hoko atu kitautolu ki he Ngaahi Lipooti. Ko e Laó toki fou mai 'amui, ka ko e me'á 'oku pehé ni Sea. Ko e fakalelei ko eni ki he Konisitūtone, 'oku 'así 'oku matu'aki ma'ama'a 'aupito. Ko e fokotu'u pē ia ke fakakau 'a e lakanga ko ia 'o e 'Omipatimeni 'i hono tu'utu'uni 'e he Konisitūtone, ke malu 'aupito Sea. Ko e ki'i liliú 'oku si'isi'i, ko e 'uhingá ke mea'i pē 'e he Hou'eiki. Ko e fo'i vaha'a taimi ko eni 'oku ke me'a mai 'Eiki Sea ke tuku ko ē kimui kae fakakaukaú'í, mo laú, 'oku ou tui pē na'a tokoni ia Sea, ke mahino 'a e tūkunga 'oku 'i ai. Kae toki fokotu'u mai pē ia 'amui he taimi ko ia 'e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ou tui au ‘e tokoni pē ‘a e Feitu'u na. Kapau leva ‘e ‘i ai ha Hou'eiki he Fale ni tatau pē ki he ongo Tēpilé, ke ‘ave ki he kakaí, pea mou laumālie lelei ke ‘ave ki he kakai. Ka ko e me’a ko eni ‘oku ke me’a mai ki ai, ‘oku mo’oni ‘aupito ia ki he fekau’aki pea mo e *Ombudsman*, koe’uhi ke fakapapau’i ‘aki ‘a e *Ombudsman* tu’unga ko ia ‘i he Konisitūtone. Ka ‘oku ou pehē.. ‘Io me’a mai angé 'Eiki Nōpele Niuva ‘oku ou fa’a momou ma’u pē...

Tokanga ngali sii’isi’i monomono ka ko e fakatonutonu ki he fa’unga e Pule’anga

Lord Fusitu’a : Mālō 'Eiki Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa’i ‘aupito ‘a e me’a ‘a e 'Eiki Minisitā Polisi, pea ‘oku ‘i ai hono tonu. Ka ko e me’a pē ‘oku tokanga ki ai ‘a e Tēpile ko eni, he ko e kongā ko ē ‘oku Fakatonutonu, ‘a ia ko e kongā 2 ia ‘o e Konisitūtone, ko e tohi ‘o e angā ‘o e pule ‘o e fonuá ni. ‘A ia neongo ko e ki’i Fakatonutonu si’isi’i, ka ko e Fakatonutonu ki he angā hono fokotu’utu’u hotau Pule’angá, ko ia ai mahalo na’a ko e ‘uhinga ia ‘oku ai ‘a e fakakaukau ke tukuatu ki he kakaí, ke ‘i ai ha *consultation* ki ai. Neongo ko e ki’i monomono, ka ko e monomono ki he fa’unga ‘a e Pule’anga ko ia ‘o e fonua. Mālō 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō 'Eiki Nōpele, ka u ‘oatu pē ‘a e me’a ko ē ‘oku ou ma’u ‘e au. ‘Oku mou mea’i pē ko e *Ombudsman* ia ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Fale Alea. ‘Oku ‘i ai ‘a e kupu hena ‘i he Kupu 51.3 ‘a ia ko e Kupu ia ‘oku ‘oange ‘a e mafai ki he Seá ke to e fakapapau’i ange ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘i he Falé ni, ‘a e *Ombudsman*. Ka koe’uhi pē 'Eiki Nōpele ke ke mea’i, ‘oku ou ‘osi talanoa mo e *Ombudsman* ‘oku lahi ‘enau hanga ‘o toutou fakamanatu mai ki he motu’á ni, lahi ‘aupito ‘aupito ‘enau ngaahi takai holo. ‘Oku nau ‘alu eni ki he ngaahi ‘apiakó, pea ‘oku fiefia pea ‘oku to e mahino ange ki he ngaahi ‘apiakó, pea mo e kakai ‘o e fonuá, ‘a e fatongia ko ia ‘o e *Ombudsman*.

Lord Fusitu’a : Ko ia Sea pea ‘oku pou pou lahi ‘a e motu’á ni ia ki he fakahoko fatongia ‘a e ‘Omipatimeni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia.

Lord Fusitu’a : Ka ko e ngaahi tu’unga ia ko ē ‘oku fakahoko ko ē ‘i he fa’unga ‘o e fonua. Kapau ‘oku kau ‘a e ‘Omipatimeni, ‘oku tonu ke fakahū mo e *Anti Corruption Commissioner* pea mo e *Police Commissioner* ‘i he ngaahi fa’unga ko ē ‘a e Pule’anga. ‘A ia ko e me’a ia ‘e toki alea’i ‘i he taimi ko ē ‘e toki alea’i ai ‘a e fo’i Laó, kapau ‘oku fai monomono ki he me’a ko iá, ‘oku tonu ke kau ai ke toki ‘amui ia 'Eiki Sea.

Sea Le’ole’o: Kapau ‘e ‘i ai ha Lao pehē pea ke toki fokotu’u mai ki he *Anti Corruption*. ‘Okui te’eki ke ‘i ai ha Lao pehē. ‘A ia ko e me’a pē eni fekau’aki mo e *Ombudsman*. Kapau ‘e toki ‘i ai ha me’a ‘e tokanga ki ai ha Mēmipa, pea toki fokotu’u hake pē he Kōmiti Kakato. Pea kapau ‘e me’a ki ai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakató ke fakafoki mai ke fai ha’atau tu’utu’uni, pea toki fakafoki mai ke fai ha’atau tu’utu’uni. Ka ‘oku ou pehē tau mālōlō ko eni, mou me’a atu ‘o mālōlō koe’uhi ko e 3:00 eni tau foki mai ko iá ‘e ‘ikai ke to e foki mai ‘o Fale Alea, tau foki mai leva tautolu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Mālō tau mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi 1530-1535

Sātinī Le’o: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Kōmiti Kakato

Me’a ‘a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmīa kae’uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki ni. ‘E hou’eiki mālō mu’a ‘a e kei fakalaumālie lelei mou me’a mai ke fakahoko ‘etau fatongia, mou fakama’ama’atu hou’eiki ka tau hoko atu kae ‘oatu ‘etau ki’i me’atokoni faka’aho ke tau ‘inasi pē ai ke mou feme’a’aki pē mo mou faka’aonga’i pē.

“ ‘Oku mau tui ‘oku fokotu’u’e he ‘Otua, ‘a e ngaahi Pule’anga koe’uhi ke ‘aonga ki he tangata pea ‘oku ne ‘eke’i mei he tangata ‘a ‘ene ngaahi ngāue ‘o kau ki ai, ‘i hono fa’u ‘o e ngaahi lao pea mo hono fakamālohi’i ‘o ia fakatou’osi, koe’uhi ko e lelei ‘a e nofo malu ‘a e kakai.”

Hou’eiki ‘amanaki eni ke mou feme’a’aki ‘i he ‘etau ngaahi lao kuo paasi mai mei he Sea ‘o e Fale Alea, ka mou me’a mai ki he ‘etau ngaahi lao, pea te tau kamata pē mei he fika 1, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga, 2018. Fika 10, 2018. Mou me’a ki ai hou’eiki pea mou feme’a’aki ki ai kae tuku mu’a ha faingamālie ki he Minisitā Lao ke ne me’a mai ‘o fakamā’ala’ala pea mou toki feme’a’aki ki ai, mālō.

Lao Fakaangaanga fika 10/2018

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea, pea fakamālō ki he ma’u faingamālie. Ko e ki’i lao ko eni na’e fai pē ‘a e pōtalanoa pea mo e ‘Omipatimeni, pea mou me’a hifo pē moutolu ki ai ko e toki feinga pē eni ia ko e me’a fakamāmani lahi eni ia, ko e feinga pē eni ia ke ‘i he Konisitūtone ‘a e fonua. Pea ko e ‘uhinga pē ia ‘o e ki’i fakatonutonu ko eni, mahalo pē na’e mea’i pē ‘e he Fale Alea ‘i he ta’u kuo ‘osi pē na’a tau hanga ai ‘o tali ‘i Fale Alea ki he *acting* pea ‘oku to e ha’u pē mo ia ‘i he ki’i liliu ko eni ‘a e ‘Omipatimeni, kā ko e ha’u eni ko e ki’i lao ma’ama’a pē eni ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke tau to e fu’u longoa’a ai kitautolu ko e fakakau pē eni ia ke ‘i ai ha totonu fakakonsitūtone ‘a e fo’i sino ko eni. Ko e taha eni ia ‘i he sino mahu’inga ‘aupito ‘i he fonua, tautautefito ki he ngaahi mafai fakataki ‘a e Pule’anga. Ko moutolu ko ē ‘oku lahi ho’omou fa’a ngāue’aki ‘a e ‘ofisi ko eni ‘i he lāunga ko e taha eni ‘i he me’a fakafiefia ‘oku ‘i ai ‘a e feitu’u ke mou ō ki ai ho’omou hanga ‘o lāunga’i ō ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua ‘i he ‘enau hanga ‘o lāunga’i ha fakahoko fatongia ‘a e tamaiki ngāue fakapule’anga ‘oku nau ta’efiemālie ki ai, ko e ‘ofisi eni.

Taumu’a Lao Fakaangaanga fika 10/2018 ke fakakonsitūtone’i sino ‘Omipatimeni

Kā ko e ‘uhinga ‘o e taumu’a ‘o e ko eni ia ko e muimui ofi pē eni ia ‘i he ngaahi sino pehē ni ‘i māmani ‘oku nau hanga ai ‘o fakahū mai ‘a e Omipatimeni ki he Konisitūtone ke ‘i ai ‘a e totonu fakakonsitūtone, kā ko e ‘uhinga pē, kapau te mou me’a hifo moutolu ki ai ne ‘osi fai pē, mou manatu’i moutolu ko ē ‘oku mou ‘osi fa’a fanongo ‘i he letiō mou fa’a fanongo pē moutolu ‘i he ki’i ‘ofisi ko eni ‘ene takai holo ‘i Vava’u, Ha’apai, Tonga ni ko e *public consultation* pē ia. Ko ‘emau toki fakahoko mai pē eni ia ke fakahoko ki he ha’u ki he Fale Alea ke fakahoko ki he lao,

kā ‘oku ‘osi fai kātoa pē ‘ū ouau ko ia pea hangē ko e me’a ‘oku ou lau moutolu kātoa ‘oku mou me’a ki he lētiō kātoa ‘ū nusipepa ‘a e fatongia ki’i ‘ofisi ko eni, ko e fiema’u pē eni ia ke ma’u ‘a e fo’i mafai mo e fo’i totonu fakakonisitūtone. Pea ‘oku ‘ikai ke u to e tui au Sea ko ha me’a eni ke tau fu’u talanoa lōloa ai tautolu, ‘oku ou tui au ‘osi pē ‘eku lea pea ‘oku ou fokotu’u atu. Sea ‘oku ou ‘ilo pē ‘e au ko ho’o tokamālie pē tafa’aki ia ‘a e hou’eiki kā ko e ki’i fakatonutonu pē ia ko eni ki he Konisitūtone ...

<005>

Taimi: 1535-1540

‘Eiki Minisitā Lao : Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko e fokotu’u ē ke tau tali. ‘Oku ‘i ai ha pou pou? Hou’eiki, ‘oku mou laumālie. Me’a mai Fakafofonga Nōpele ‘o Niua.

Tokanga ki he Kupu 2 Konisitutone fekau’aki mo e fokotu’utu’u fa’unga hotau Pule’anga

Lord Fusitu’a : Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, pea tapu mo ho’o Kōmiti ‘eiki. ‘O hangē ko e lave ‘a e motu’a ni, ‘anenai, ‘oku ‘i ai e pou pou lahi ki he fokotu’u ko eni ki he Konisitūtone. Ko e ‘ofisi ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e fakahoko fatongia ‘oku fu’u ‘aonga ‘aupito ki he fonuá, pea ‘o hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e kumi hūfanga’anga eni ‘a e fonuá, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngāue hala’aki ha mafai, pē ngāue hala’aki ha *racial* he Pule’angá, ‘oku nau kumi hūfanga ki heni. Ko e me’a pē na’e ki’i fakatokanga’i ‘e he motu’a ni ‘anenai, koe’uhí ‘oku kau, ‘oku fakahū eni he kongá ‘o e Konisitūtone, ‘a ia ‘oku ne fokotu’utu’u ‘a e sino pe ko e *structure* ko ē hotau Pule’angá. ‘A ia ‘oku hā ia he kongá 2 ko ē ‘o e Konisitūtone.

Ko e Kongá 2, ‘oku pēhē hono fakaleá. “Ko e tohi ‘o e anga ‘o e Pule’anga ‘o e fonua ni. Kupu 30, ko e anga ‘o e Pule’angá. Ko e anga ‘o e fai ‘a e Pule’anga ‘o e fonua ni, ko e Pule’anga Tu’i Faka-Konisitūtone, ‘i he malumalu ‘o ‘Ene ‘Afio, ko e Tu’i ko Tupou VI, mo kinautolu ‘e hoko kiate iá.” 31, Pule’anga. “Ko e anga hono fai ‘o e Pule’anga ‘o e fonua ni ‘oku vahe 3. Ko e Kapineti, ko e Fale Alea, ko e Fakamaau’anga, 31(A), ko e ‘Ateni Seniale. ‘Aa ia ko e ngaahi sino pou tuliki eni ko ē hono fokotu’u hotau, ko e sino ko ē hotau Pule’anga.” ‘A ia ‘oku tonu pē ‘a hono fakakau ko ē ‘o e ‘Omipatimeni ki ai.

Fehu’ia fokotu’utu’u Pule’anga ki he kaha’u ke fakakau ngaahi sino kehe ki he Konisitutone

Ko e fehu’i pē e motu’a ni. Ko e ngaahi sino eni ko ē ‘oku hā ko ē, ‘oku fakanofu ko ē ‘e he ‘Ene ‘Afio. ‘A ia ko e ‘Ateni Seniale, Komisiona Polisi, pea mo e Komisiona Fakafofonga’i e Faihalá. Pē ‘oku ‘i ai nai ha palani ‘a e Pule’angá, ki he kaha’u, ke fakakau mai e ngaahi sino ko eni, ki he kongá ko eni e Konisitūtone, ko u pēhē ‘oku fu’u fakapotopoto ia, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi : ‘Eiki Sea, ki’i fakatonutonu atu, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō, Sea. Ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai e ‘Eiki Nōpele, ko e kaveinga kehe ‘aupito ia, ‘oku ’ikai ke kau ia he ‘asēnita ko ena ‘oku fokotu’u mai ‘i mu’a ko ē hē. ‘Asēnita Ngāue. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a kehe ia, ko e me’a kehe ia ‘e toki ‘omai ia ‘amui. Ko e feme’a’aki ke fai ‘i he Lao Fakaangaanga ko ena ‘oku fokotu’u mai ‘i mu’a ‘ia kitautolu, Sea. He’ikai ke fehu’i mai ke tali atu ‘e he Pule’angá ha me’a, ‘oku ‘ikai ke kau he ‘asēnita ko ená, Sea. Pea tuku ia hono taki kitautolu ki ha feitu’u kehe. Ko e fokotu’ú ia ke fakakau e ‘Omipatimeni ‘i ha fa’unga faka-Konisitūtone, Sea, he ko e *overview body* ia. Pea ‘oku pehē ‘a māmani ia, pea ‘oku ou poupou atu ki ai, Sea. Ko e fakatonutonú ia, Sea, mālō.

Lord Fusitu’a : ‘Oku ou fakamālō ‘aupito ki he fakatonutonú, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘i ai e mo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā, Sea. Ko e ‘asēnita ‘oku hā pē ai. ‘A ia ko e fehu’ia ‘a e motu’a ni, ‘Eiki Sea. Ko e fehu’i ki he kaha’ú. He kapau ko e tefito’i fakakaukaú, ko e fakakau mai ‘a e sino tau’atāina ko ení, ‘a ia ‘oku ne fakatotolo’i ‘a e ngaahi faihala ‘a e Pule’angá, pē ‘oku ‘i ai nai ha’anau palani ki he kaha’ú, ke to e fakakau mai ‘a e ngaahi sino kehe ko eni? Ko e fehu’i ‘ata’atā pē ia, ‘oku ’ikai ko ha me’a ia ke pehē ko ha fakakēkē ki he Pule’angá. Ko e fie’ilo pē ia ‘a e motu’a ni, he kapau te tau muimui’i ‘a e lōsiki ‘a e fo’i fakakaukaú, ko hono fakakau mai e ngaahi sino

Sea Kōmiti Kakato : Nōpele. Kātaki ‘oku tali ‘e he motu’a ni ia ‘a e fakatonutonu ‘a e Minisitā Polisi, ka ke me’a mai koe ‘i he’etau Lao Fika 1.

Lord Fusitu’a : ‘Io, ko e Lao Fika 1, hangē ko e ‘uluaki sētesi na’e lave ki ai ‘a e motu’a ni, poupou ‘aupito e motu’a ni ia ki he fo’i Lao ni, pea poupou ‘aupito ki hono fokotu’u e *Ombudsman*. Ko e fo’i fehu’i fie’ilo ‘ata’atā pē ia ‘a e motu’a ni ki he kaha’ú? Ki he *Policy*, pe ‘oku ‘i ai ha *policy* ‘a e Pule’anga ki ai. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou’eiki, ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e Lao pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke fiema’u he Pule’anga, pea ke fai leva ha’o tohi fehu’i, ‘o ‘ave ki he Minisitā ko ē ‘oku kau tonu ki he me’a ‘oku ke me’a ki aí, ka tau hoko atu. Fokotu’u mai eni. ‘Oku ‘i ai ha poupou? Me’a mai, ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Tokanga ki he tau’atāina e ‘Omipatimeni ke fai hono fatongia

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e ‘Eiki Seá. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Koe’uhi ko e Lao ko ení, ko hono fakaleá, Ko e Lao Fakaangaanga ki he Konisitūtone,

<006>

Taimi: 1540-1545

Lord Nuku : pea ‘oku fokotu’u mai leva ai ‘a e Kupu 31 (b). ‘Oku ‘i ai ‘a e Kupu 31 (a). Pea koe’uhi ko e 31(b) ko e konga ia ‘o e 31(a) ‘i he faka’uhinga ko ia ‘a e motu’á ni. Kapau na’e ‘ikai ke ‘i ai ha 31(a) he ‘ikai ke ‘i ai ha 31(b). Ka ko e faka’uhinga ko ia ‘oku ou ‘oatú ‘Eiki Sea koe’uhi (b) fokotu’u ‘e he Seá pea tali ‘e he Fale Aleá, ke tali ‘a e sino. Ko e sino ko ení ‘oku

ngāue fakalao ki he Pule'angá ... Ka ko 'eku fehu'i ko ia ki aí, koe'uhi ko e kehekehe he ko e kupu fo'ou eni. Fakatonutonu 'a e Konisitūtone 'aki 'a hono fakahū atu ke 'i ai ha 'Omipatimeni. Pea fokotu'u mai leva ia, fokotu'u 'e he Seá, 'i he loto ki ai 'a e Fale Aleá Sea. Ko e me'a ko ia 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni, kuo pau ke fakanofu 'e he Tu'í 'a e 'Ateni Senialé, 'i he Kupu 31(a). 'E malava ke fakafou 'o e fokotu'u 'o e sino ko ení, ke ne ma'u 'a e tau'atāina ko ení, 'o tatau pea mo e tu'u 'a e 'Ateni Senialé? He ko 'eku tuí, ko e tokotaha tali lāunga eni. Mafai 'a e tokotaha ko ení, ke ne hanga 'o fokotu'u ke fai ha faka'ilo. Ka koe'uhi ko e fokotu'u 'e he Seá, 'i he tali 'e he Fale Aleá, ko u tui 'e fepaki eni pea mo e natula 'o e Fale ko ení. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á, ko e tau'atāina ko ia 'a e 'Omipatimení, ke fai hono fatongiá.

Ko 'eku fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā Laó, ko e fatongia ko ē 'o e 'Omipatimení, 'oku kau ai 'a e Fale Aleá ke ne vakai'i?

'Eiki Minisitā Lao: Ka u ki'i Fakatonutonu atu 'e Sea mu'a ka tau nounou.

Lord Nuku: Ko e fehu'i pe ...

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e hā 'a e kaunga 'o e 31 (a) 31 (b) 'oku kehekehe pē 'a 'ene tu'u. Ko e 31 ē ko e 'Ateni Seniale, ko e fakafaingofua pē eni ia 'o e fakahū 'a e 'ū *amendment* 'i he kātoa pē ia 'i he Konisitūtone. Te mou sio kātoa hifo ki he me'á, 'oku fakafikefika ko e fakahū ke nau hū ki loto ai 'i he Konisitūtone. Ka 'oku nau *function* pē nautolu 'ia nautolu pē. 'Oku 'ikai ke u sio au pē ko e hā ha mālohi 'a e fo'i fika. 31 (a), 31(b) 31(c) 'oku fakamatala'i 'a e ngaahi sino ko ení 'i he ngaahi fika ko eni. Mālō Sea.

Tokanga ngali fepakipaki e ngaahi mafai he hū kupu 31(b)

Lord Nuku : Mālō 'Eiki Sea. Ko e 31 (a) fakanofu 'e he Tu'í, pea kuo pau 'a e 2, pea kuo pau mo e 3, kuo pau 'e tu'utu'uni 'e he Fakataha Tokoní, ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á 'oku 'i ai ha fika pehé ni, ke ne hanga 'o fakamafai'i 'a e 'Omipatimení ki hono ngaahi fatongiá, 'o hangē ko ia 'oku fokotu'u 'e he Fakataha Tokoní, pea 'oku mahino. Ko e 'Ateni Senialé, na'e 'omai 'a e fokotu'u tatau ki ai, 'Eiki Sea he ngaahi ta'u kuohili atú ke fakafoki ki he Fale Aleá pea mo e Kapinetí, pea 'omai leva pea mo hono ngaahi Kupu ko e a) b) c) pea toki 2, 3, 4. Ka ko 'eku 'uhingá ko e fo'i fakahū pē ko e fo'i Kupu pē eni ia 'o e 31 (b) ko hono fokotu'u pea fokotu'u 'e he Seá, 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea. 'Oku to e 'i ai ha 'ū naunau kehe ke ne hanga 'o fakamatala'i 'ene tau'atāina? He ko e me'a ko ia 'oku ou tui ki aí, kapau 'e fokotu'u eni 'e he Falé, 'e he Seá 'i he loto ki ai 'a e Fale Aleá 'Eiki Sea, 'oku fepakipaki eni pea mo e ngaahi mafai.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tokoni eni 'a 15.

Fakama'ala'ala he Kupu 31(b) (2) he ngaahi mafai & ngaahi fatongia

Sāmiu Vaipulu : Sea, 'oku ha pē ia 'i he fo'i Laó 'a e Kupu 31 (b) kupu si'i (2)...

<008>

Taimi: 1545 - 1550

Sāmiu Vaipulu: ... Kuo pau ke 'i ai 'a e tau'atāina kakato 'a e 'Omipatimeni tukukehe 'o ka tu'utu'uni kehe 'a e lao ke ngāue'aki tau'atāina hono mafai, ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia fakalao 'o 'ikai kaunoa 'e taha pē ha to e mafai. Sea ko e kupu ia mahalo 'oku fiema'u 'e he 'Eiki Nōpele 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea ko u tali 'e au ia ko u tali pē 'e au 'a e tokoni ka koe'uhī ko 'etau hanga 'o tali ke tau loto ki ai pea tokotaha eni ko ē te ne hanga ko ē 'o fakamaau'i kitautolu pē te ne hanga 'o 'ave ki ai ha lāunga fekau'aki mo e Fale ni 'Eiki Sea pea mo hono faifatongia. Ki ha taha ke tau hanga 'o fili ke ha'u 'o to e fakamaau'i pē kitautolu he ko e 'uhinga 'eku tokanga ki ai koe'uhī ko e Fakamaau'anga 'oku tonu ke tu'u tau'atāina 'iate ia pē ia. Ko u tui au ia ki he 'ai e 'Omipatimeni ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he Kōmiti Kakato. Ko e me'a ko eni 'a e Nōpele ko ē 'o pehē ko e tokotaha ko eni ko e ha'u 'o fakamaau'i kitautolu. Pea ko e Fakamaau'anga ke tau'atāina. Ko e me'a ia 'oku fakatonutonu Sea he 'oku 'alu 'a e me'a 'a e Nōpele 'i he 'ea 'oku me'a mai ki ai 'a e kakai 'o e fonua. Ko e 'Omipatimeni ia ko e tokotaha fakatotolo. Ko e Fakamaau'anga ia ko e *Judicial* ia. Ko e Fakamaau'anga ena ia *Magistrate Court*, Fakamaau Polisi mo e Fakamaau'anga Tangi mo e Fakamaau'anga Lahi, Fakamaau'anga e fonua. Ko e feitu'u ia 'oku fai ai hotau fakamaau'i. Ko e tokotaha ia ko eni ko e fakapapai'i pē 'oku ne lava 'o hoko ko e taulama mo e fakapalanisi ki he Pule'anga tautautefito ki he Pule'anga Sea ke ne fakahoko fatongia, 'a e *Administration* ko ē 'a e Pule'anga 'e fakapapai'i ko 'ene founa fakahoko fatongia 'oku 'alu 'o fakatatau ki he *due process*. 'Oku 'ikai ke ne fai 'e ia Sea ha hopo ko e 'Ateni Seniale ia 'oku ne fai e me'a ko ia pea ko e Fakamaau'anga ia 'oku fakamaau Sea. Ko e ki'i fakatonutonu pē ia ke mahino na kehekehe Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai ...

Lord Nuku: Ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai pē Nōpele ho me'a ...

'Ika tui 'oku totonu ke fakapolitikale'i ngāue 'Omipatimeni

Lord Nuku: Te u fakahoko atu pē au Sea ko e fakamā'opo'opo 'oku 'ikai ke u tui au te u lava 'o fakamā'opo'opo ki ho'o taimi. Ko e pule pē 'a 'au ia he taimi pea ke fa'iteliha pē koe ia, ka ko 'eku fakahoko atu 'Eiki Sea, me'a ko ē na'e fakatonutonu mai ai, ko e sino ko eni 'oku ne vakai'i tau'atāina mo 'ikai filifili manako ha lāunga ke fakamaau'i hano fakatonutonu 'o e fakamaau

ta'etotonu ke fakahoko ki ha taha. Neongo 'oku 'ikai ke Fakamaau'anga ka ko hono fatongia ko u 'oatu pē 'e au ia koe'uhī ko e Fale eni 'oku fa'u ai e lao ko eni. Ko e 'uhinga pē ia ko u hanga ko ē 'o 'oatu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku ma'u 'e he sino ko eni 'o fakatatau ki he fakamatala fakamahino hono ngaahi fatongia. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke u tui ki ai. Ko u tui au ki he sino ko eni ke 'i ai e sino pehe ni pea mo e ngaahi fatongia ko ē 'oku 'omai ka ko e kupu fo'ou ko ē 'oku fakahū mai 'aki, ko e tali pē 'e he Sea 'i he fokotu'u 'a e Fale Alea 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u tui au 'oku tonu ke fakapolitikale'i.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u to e ki'i fakatonutonu pē kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e lave ko ē pehē 'oku fakamaau, 'oku ou fakatonutonu kakato a'ua'u atu ia Sea. Pea te u lau atu leva e lao. Ko e Lao 'Omipatimeni eni ko e Kupu 11, "Ngaahi Ngāue 'a e 'Omipatimeni, kuo pau ke ngāue 'a e 'Omipatimeni ke fakatotolo'i ha tu'utu'uni, ko e me'a ia 'oku 'asi he lao ko e *investigate*, 'ikai ke ne fakamaau'i 'e ia ha me'a Sea. Ko e fakatotolo, ko e fakatonutonu ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki kuo mahino ki he motu'a ni 'i he 'uhinga e Nōpele 'oku ne pehē 'oku *conflict* 'a e ngāue 'a e tokotaha ko eni. 'A ia ko u tui ko e me'a ia 'oku hoha'a ki ai 'oku sai pē 'ene me'a mai ki ai ke me'a ki ai ko e feinga pē ke fakamahino ka ko u tui 'oku mahino ki he motu'a ni ka 'oku to e 'i ai ha me'a fo'ou pea toki 'omai ia kae me'a mai e Minisitā Leipa.

Poupou 'ikai tau'atāina e 'Omipatimeni ke taliui mai ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea pea tapu mo e Feitu'u na pea pehē ki he kau Mēmipa, 'oku ou tui au ki he me'a ko eni 'oku 'ohake he Nōpele he ko e *issue* ia 'oku fekau'aki ia ke 'oua, 'oku 'ikai ke ne tui ia 'oku tau'atāina 'a e Fale Alea ke līpooti ki ai 'a e *Ombudsman*. Ko e fo'i *argument* ia. Pea 'oku ou tui au ...

<009>

Taimi: 1550 – 1555

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ki he fakamatala ko iá, 'oku 'ikai ke tau'atāina 'a e Fale Alea ia ke ne, ke taliui ki ai 'a e *Ombudsman*. Te u 'oatu hono fakatātā 'eni. 'Oku tau pehē ko e Fale eni 'oku tau'atāina ke taliui ki ai e ngaahi sino tau'atāina. Ka te u tala atu he *case* ko eni 'o e 'Ateni Senialé. 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e fo'i tau'atāina. Ko e hā hono 'uhingá. Na'e totonu ke tau'atāina 'a e 'Ateni Senialé. Ko 'eku 'ai e fo'i *example* 'e taha ke tau sio ki he'ene fakafehoanakí. Ke tau'atāina 'ene 'ātita'i 'a e ngāue 'a e Pule'angá, 'oua 'e kau ai 'a e *Executive*. Hanga pē 'e he tokotaha ia 'i he Fale Alea 'o ngāue'aki 'a e 'ātita ke ne hanga 'o 'ātita'i 'a e me'a 'a e Fakafofonga ko ē he taimi na'e fai ai e fili Fale Alea. Kau ai e Palēmia. Ko 'eku fehu'í, 'oku mo'oni e lau ko iá 'oku 'ikai ke ke tau'atāina 'i Fale Alea. 'I he *case* ko eni 'a e 'Ateni Senialé. Pea kapau he 'ikai ke tau'atāina he 'oku 'osi hoko e *case* ko eni 'i heni, pea 'oku hoko ia he taimi ni. 'A ia ke hanga, 'i he Fakamaau'angá. Ka te u 'alu ki he Fakamaau'angá 'oange tikitē pea u kole ange au ki he

Fakamaau'angá ke ne hanga angé 'o kumi e 'eviteni ke *base* ai 'eku faka'iló. Sio ki he tōnounou 'a e fakakaukau ko iá.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā, 'Atita Seniale.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ka ko 'eku 'uhinga 'eku talanoa atú he ko e *case* mo'oni ia 'oku ne fakahā sino mai 'a e fo'i mo'oni ko iá ki he me'a 'oku 'omai 'e he Nōpele. 'I he taimi lahi 'oku tau pehē 'oku tau'atāina 'a e Fale Alea ke fai ki ai e lipootí, ka 'oku to e *abuse* pē 'e he Fale Aleá ia 'a e ngaahi sino tau'atāina ko ia ke fakataautaha pea fakapolitikale.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele Niua.

Taukave tau'atāina Fale Alea mei he mafai 'Ompatimeni

Lord Fusitu'a: Ko e 'ai pē ke ne mea'i 'oku tu'u 'atā 'a e Fale Alea ia mei he mafai ko ē 'a e 'Ompatimeni. 'Oku 'ikai ke kau e Fale Alea he mafai ko ia ke ne *investigate*.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki to e 'i ai ha me'a fo'ou ke fai mai ki ai ha feme'a'aki.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e ki'i...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'i atu ki he Nōpele he'ene pehē ko ē 'oku tau'atāina 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai e Fale Alea ki ai 'Eiki Sea. Ko e kupu fo'ou 'oku fokotu'u 'e he Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea. 'Oku kaunga leva e Fale Alea ki he sino ko ení. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á he koe'uhí ko e kupu ko ē 'oku 'i ai e feitu'u kehe 'oku fakanofu mei ai. Ko e 'Atita Senialé 'a eni ko ē na'a ne me'a ko ē ki aí, 'oku nofo ia he malumalu ko ē 'o e Sea mo e Fale ni. Hā me'a 'oku hokó. 'Oku 'i ai ha fepaki 'i he 'Atita Seniale mo e ngāue 'a e Fale Alea pea mo e fiema'u 'a e kakaí. Fiema'u 'e he kakaí, 'ātita'i 'a e ngaahi me'a na'a nau tohi mai ki aí. Fakanofu 'e he Falé, pelepelengesi 'aupito ke 'i ai ha taha 'i he Fale ni 'e fai tu'utu'uni ki he 'Atita Senialé, ha'u 'o fai e ngāue ko ē. Mole 'ene tau'atāina.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i fakatonutonu atu. Ko e 'Ateni Senialé, ko e 'uhinga 'etau talanoa ki aí koe'uhia ko e *Ombudsman* 'ene tau'atāina. Ko hono fatongiá ke ne hanga 'ātita'i 'a e ngāue 'a e Pule'angá tau'atāina. Sai, ko e hā 'ene *conflict* ko ení. Ko e ha'u pē ha taha ia 'o talamai 'oku ou tukuaki'i 'ikai ke 'i ai ha 'eviteni ha taha pē ko e Palēmia pē ko e Kapinetí. Pea 'osi ko iá pea ne kole mai ia ki he 'Atita Senialé, 'alu angé 'o kumi 'a e fo'i mo'oni ko ē ke makatu'unga ai 'eku 'omai e Tohi Tangí ke makatu'unga ai 'eku 'omai e Tohi Tangí ki hení. Ko e taimi ia 'oku

maumau ai 'oku 'ikai ke kei tau'atāina. Kapau na'e pehē mai, mou hanga 'ātita'i fakalukufua, 'ikai ke palopalema ia. Pea ka mou ka ma'u ha me'a 'i he 'ū tukuaki ko ení, pea 'ohake.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e fakatonutonu, Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Tau foki mai mu'a ki he'etau 'Omipatimení kae tuku e 'ātita ia 'e toki 'i ai hono taimi kehe 'o'ona. Kole pē, foki mai ki he'etau 'Omipatimení ke lava atu ia ka tau 'unu atu ki ha me'a 'e taha. Ko ē kuo mei hoko e 4.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u ki'i kole atú ke ki'i.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pē mo e Feitu'u na ke fai atu ha ki'i fakalavelave. Ko u ongo'i pē mahalo ko e kaveinga ni ko e kaveinga 'oku mamafa, 'aonga ke tau feme'a'aki ki ai Sea ke fuofuolua ke mahino lelei kia tautolu 'a e ngaahi *impact* ko ia 'o e me'a ko e tau'atāina pea mo 'etau to e kau atu ki ai 'a kitautolu fakapolitikale. 'Oku ua, ko e fo'i lao eni 'e taha pea fo'i lao ...

<001>

Taimi: 1555 – 1600

'Eiki Minisitā Pa'anga: .. ko ení, 'oku tau ala pē ki he Konisitūtoné. 'Oku to e muimui mai mo e ki'i fo'i lao 'e taha 'oku to e ki'i fālahi ange ia. Te tau kamata leva ke tau sio atu ko e hā 'a e 'ū me'a ko ia 'e fai 'e he 'Omipatimení. Ka ko u fie lea pē ki he tau'atāina he 'oku mo'oni pē me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Fefakatau'akí. 'Oku mahu'inga ke tau'atāina e ngaahi sino ko ení ke 'oua te tau hanga 'o tala atu ki ha taha 'ia kinautolu 'a e me'a te nau faí. Ke tau tala atu e polokalama ko ē ke 'alu 'o faí, tuku pē ia ki ai ke ne fai 'ene ngaué tau'atāina. Pea ko e *example* eni 'oku ne 'osi hanga 'o 'omaí, 'a e me'a felāve'i mo e Tohi Tangí. Kapau te mou lau hifo e fo'i loto peesí, na'e pehē mai. Ta'ofi, ta'ofi e Fale Alea kae o e 'ātitá 'o sivi, ke to e hā, ko e fo'i me'a ia ko ē 'oku ou mo'oni 'aupito ia ...

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu atu kātaki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā Pa'anga.

Lord Fusitu'a: Ko e toki 'osi eni ho'o me'a mai ke tau me'a pē he 'Omipatimení ko eni kuo tau to e lele pē he 'ātitá 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo ko ha fo'i metafoa (*metaphor*).

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, Sea ko u 'eku fakamatala ko ení he ko e, kapau te u, te u talitali pē 'eku lave ko ē ki he fo'i Lao ko eni hoko atú. He 'oku 'asi atu ia he fo'i lao ia ko iá 'oku pehē mai, te nau 'osi 'enau lipooti ki he Sea pea to e 'ai leva ke nau faka'ilo. Sio ange. Kapau te tau to e fai mo 'ange mo e me'a tatau ki he 'ātitá ke nau lipooti pea nau faka'ilo. 'E ki'i 'alu ia ke ki'i mafamafa ange pea fihi.

Lord Tu'ilakepa: Sea,

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, Fakatonutonu eni Minisitā Pa'anga e Vava'u Fika 1 Nōpele.

Taukave tau'atāina pe ngāue 'atita

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakatonutonu ange pē. 'Ai ka u ki'i fakatonutonu atu pē ke tokoni ki he Feitu'u na kae vave Sea 'etau ngāue. Fakamolemole pē Sea, tapu pē pea mo e Feitu'u na, tapu atu ki he Hou'eiki Kapineti kae 'uma'a e Hou'eiki e Falé. Ko 'eku fakatonutonu atu ki he Feitu'u na 'e 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha totonu ia 'a e Fale ni ke tau fakamālohi'i 'a e 'ātita. 'E 'ave ngāue ki he 'ātita pea 'oku tau tali ko eni ki he 'ātita ke foki mai.

'Ikai tau'atāina 'atita taimi to e faitu'utu'uni atu Fale Alea ki he'ene ngāue

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u fakatonutonu atu mu'a e ma'u ko iá. Ko e 'uhinga 'etau talanoa 'o e taimi ní ko e fo'i lea ko e sino tau'atāina. Pea 'oku 'i ai, ko e poini ia 'oku 'omai 'e he Nōpele kia tautolú. Te tau fakapipiki 'a e *Ombudsman* ki ha sino 'oku tau ui ko e tau'atāina pea ko e 'uhinga ia 'eku talanoa atu ko ē ki ha me'a kuo 'osi hoko 'i he taimi ní. Ko e 'ātita 'oku 'i ai 'ene ngāue ke ne fai mo 'ene *schedule* e me'a 'oku ne fai, 'oku 'ikai ke, he 'ikai tau'atāina ha sino 'o kapau he 'ikai ke tali pē sino tau'atāina 'a e lipooti kae to e tu'utu'uni atu ia ke ne fai ha ngāue. Ko e taimi ia 'oku 'ikai ke tau'atāina aí. Pea ko e *issue* ia 'oku talanoa'i 'i he taimi ní. 'Oku 'ikai ke tau'atāina 'a e Fale Alea 'i he taimi 'oku ne talamai ai ke 'ohake ha sino ke tau'atāina pea lipooti mai ki ai pea ne to e tu'utu'uni atu ia ki ai ke ne fai ha ngāue makehe mei he'ene ngāue 'oku tonu ke ne fai.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e taimi ia 'oku uesia ai 'a e Fale Alea 'o 'ikai ke tau'atāina.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā. 'Oua te ke hanga taki e Falé ke tau 'alu 'o mama'o mei he me'a ko ē 'oku tau 'osi tu'utu'uni 'e he Falé. Tukuange 'a e me'a 'a e 'ātita ke fai 'enau ngāue. Hanga angé 'o 'eke ki he 'Eiki Palēmia 'oku mea'i lelei 'e he 'Eiki Palēmia, ko e 'Eiki Palēmia mo mautolu na'a mau fokotu'u ke fakafoki mai mei he Pule'angá, 'aki e 'uhinga ko eni. Taimi ko ē na'a ke 'i he kōmiti, na'e kei 'i he 'ātita ai 'a e Minisitā Pa'anga ko eni. Ke mea'i lelei pē 'a e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu mu'a 'a e 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Oleva ho, ke ke fakatonutonu mai he 'oku te'eki ke u talaatu ha me'a 'oku...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a ko ē na'e me'a ki aí.

Lord Tu'ilakepa: Ke ke fakatonutonu ke ta'ofi hoku ngutu ke u lea atu e me'a ko ia na'e 'osi hoko.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele, Nōpele kātaki mo me'a hifo ki lalo.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a ko ē na'e hoha'a ki ai e Nōpele 'Euá. Ko e fokotu'u 'e he Sea pea tali 'e he Fale Alea. 'A ia ko 'ene hoha'á pē 'oku tau'atāina 'a e 'Omipatimení 'i he fatongia ko eni 'oku fokotu'u mai ē, tali 'etautolu. Kapau te ne ha'u 'o fakatotolo 'i ha'aku hia, 'e tau'atāina?. Ko e 'uhinga ia 'oku mou to'o mai ai e *example*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, 'e Sea, ko u ki'i faka'osi atu ai leva 'eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia. Ke u ki'i faka'osi atu pē 'oku mou me'a, ko u tui 'oku fanongo mai pē. Ko e motu'a eni na'e 'ātita. Pea na'e faka'ilo au he Fale ni. Ko e taimi ia ko ē 'oku, 'oku 'ikai ai ko ē ke tau'atāina e 'ātita. Ko e me'a mai ko eni 'a e Hou'eikí na'a nau faka'ilo 'a e motu'a ni. Pea ko 'eku lea atú mahino 'a e mofi ko iá he taimi ko ē 'oku fai tau'atāina 'ete ngāué..

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakatonutonu, fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kae fai hono faka'iló.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu e Feitu'u na ke fakamolemole na'e 'ikai ke faka'ilo 'e he Fale ni ia e Feitu'u na. Ko e Pule'angá pē ko ē 'a eni na'a ke 'osi mea'i lelei pē ko nautolu na'a nau fai e ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Lord Tu'ilakepa: ... 'a e faka'iló koe'uhí ko e ngaahi tufunga lea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakatonutonu e 'Eiki Nōpelé. Na'e hiki e Nōpelé ni ke tuli au he ngāué ko 'eku 'uhingá ia. Ko e me'a ia ko ē ko u pehē atu ai ko ē na'e me'á.

Sea Kōmiti Kakato: Sai Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Fakafo'ituitui ē. 'Oku 'ikai ke ke fakamālō mai ko au na'a ku ... 'o me'a mai 'o kole pea u to e fakafoki mai pē koe ki he ngāué, loi he Fale ni 'oua te ke hanga 'o fai e me'a ko iá.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai ... mo kātaki 'o ongo Hou'eiki 'o Hihifó ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u 'ai ke u fakatonutonu ē na'a pehē ko u, na'a ku hiki hoku nimá ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mo kātaki 'oku fēfakatonutonu'aki.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia nau hanga 'o tukuange ke 'alu 'o fili 'osi pea u fakafoki mai ki he ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia mālō.

Lord Tu'ilakepa: Na'e puputu'u e Pule'anga kuo 'osi he koe'uhi ko hono fakafoki mai 'a e tokotaha ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: 'Oua te ke hanga 'o 'ai ke pehē ke u ngalikovi 'Eiki Minisitā ko u poupuu atu.

Lord Fusitu'a: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko e tali, 'oleva ka u ki'i faka ...

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni nounou faka'osi pē ki he'etau fēme'a'aki ko eni ki ho kōmiti 'eiki. Mahalo na ko ha me'a 'oku, pē na'e ta'omia he Fale ko e ki'i fo'i sētesi ko eni 'e taha. "*Kuo pau ke 'i ai 'a e 'Omipatimeni kuo fokotu'u 'e he Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea.*" 'Oku hangē pē ia 'a hono fakatokanga'i faka-Konisitūtone 'oku 'i ai 'a e sino ko e 'Omipatimeni. 'Oku 'ikai ko e sētesi ko eni 'oku ne fokotu'u e 'Omipatimeni 'oku fokotu'u e 'Omipatimenti he Lao ko ē 'Omipatimeni. Pea ko e ngaahi tala fatongia 'o e 'Omipatimeni ia 'oku 'i ai kotoa ia. 'Oku 'ikai ko e sētesi ia ko eni 'oku ne hanga 'o fokotu'u.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki tau ki'i mālōlō ai 'o liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki ko u pehē ke tau mālōlō. 'Eiki Minisitā Pa'anga ko u 'ofa atu ki he Feitu'u na. Tau mālōlō ko 'apongipongi mou me'a mai ko 'eku hifo hifo ki lalo ki hē 'oku, kae kehe tau 'ai pē me'a 'oku lelei he 'oku tau fiema'u ke lelei 'a 'etau ngāue. 'Ai ai mo 'eku fihia he fatongia ni Hou'eiki pea kuo pau pē ke te hoko ko e tokotaha fakalelei hotau Fale ka ko u 'ofa atu 'Eiki Minisitā ki he Feitu'u na hetau ngāue.

Hou'eiki mou to e foki pē 'o fai ha'amou lotu fakafo'ituitui pea mou me'a mai 'o me'a he ngaahi me'a mo'oni he Fale ni ko e 'asinisini pea 'oku 'ofa 'a e 'Eiki 'i he Mēmipa 'oku me'a mo'oni ka tau faka'osi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē 'Eiki Sea Le'ole'o, *Lord Tu'ilakepa*.)

<002>

Fakamā'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki he Fale Alea

'Aho Tūsite, 18 Sepitema 2018

Lotu Ne tataki 'e he Minisita ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Ne fakahoko ai pe hono fakafuakava'I 'o e 'Eiki Minisita ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Hon. Losaline Maási.

Ui ó e Fale :

Poaki

Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea.

Ne fakamamafa'i 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o ko e toki taimi eni ke mālōlō lōloa ai e Fale Alea ka koe'uhi ko e loto pe ia ó e Fale Alea. Ne tuku ange 'e he Sea Le'ole'o 'a e faingamalie ki he Puleánga koe'uhi ko e ngaahi lao 'oku fiema'u mei he Pule'anga ke to e fai ha sio ki ai pea 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ia.

Ne me'a mai e Minisita Lao ko e kongā lahi e ngaahi Lao ko eni ne 'osi tali pe ia 'e he Fale Alea.

Ne me'a mai 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 15 ke 'omai mu'a ha me'a ke fakamo'oni'i 'aki ne 'osi tali 'e he Fale Alea pea hangē ko e fika 17 mo e 18 ko e Lao ia ko ia ne te'eki ai ke ne manatu'i 'e ia ne tali ha Lao pehē. Ne me'a mai e Minisita Lao ko e ngaahi me'a kotoa oku ma'u pe ia 'i Fale Alea. Ka ne fakamahino 'e he Fakafofonga 'oku fiema'u ke fakahū mai ki he Fale Alea.

Ne fai e ngaahi feme'a'aki 'i he 'uhinga ko hono fakafoki 'o e Ngaahi Lao pea mo hono halanga ki he Fakataha Tokoni.

Ne to e me'a mai e Minisita Lao ke holomui mo e fika 5.2 pea ne to e fakatonutonu 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o ke fakatokanga'i 'a e fekau'aki 'a e 5.1 pea moe 5.2 pea ne to e kole ai pe Minisita Lao ke kau mo ia he holomui.

Ne fakamahino 'e he Fakafofonga 'o e Houéiki Nōpele 'o 'Eua 'ene hoha'a koeúhi ko e fokotu'u 'a e Minisita Lao ke nau fakahū hangatonu ia 'e kinautolu ki he Fakataha Tokoni.

Ne to e me'a mai pea mo e Minisita Leipa ko e poini kole mei he Puleánga ke fakafoki mai 'a e ngaahi Lao ko ēpea ósi. Ka ne fakakikihi'i 'e he Fakafofonga fika 15 'o Vava'u ko e Lao kotoa tatau ai pe ko e hā e úhinga.

Ne me'a mai e Fakafofonga 'o e Houéiki Nōpele 'o 'Eua 'o makatu'unga 'i he kupu 68 'o e Konisitūtone.

Ne me'a mai e 'Eiki Sea ke hoko atu e ngāue he oku 'i ai e me'afua 'e taha pea 'oku mahu'inga he kapau ne 'ikai ke 'i ai ha me'afua ko e faka'ofā ē. Ne me'a mai e Palēmia pe ko e hā ha to e 'uhinga kapau 'e fakafoki mai pea nau tali kotoa.

Ne fakamahino 'e he Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o 'Eua ko e 'uhinga 'enau kole ke 'omai ke tipeiti ke meá ki ai e kakai e fonua pea ko e pāloti ko e meá kehe ia.

Ne fakamalanga ‘a e Fakafofonga ‘o Vava’u 15 ko e me’a mahu’inga ke fakafoki mai ki he Fale Alea .

Mālōlō

Ne me’a ‘a e Sea Le’ole’o ki he Hou’eiki Pule’anga ke nau fetokoni’aki pea mo e fakataha tokoni pe fakamahino ai pe ‘a hono fakafoki ‘o e ngaahi fo’i Lao Fakaangaanga ‘e 6 ‘a e Pule’anga.

Lau ‘Uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2018.

Loto :16

‘Ikai Loto: 1

Hili ‘a e lau tu’o ua ne kole ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o e ongo Niua ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

Lau ‘uluaki ó e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Ki he ‘Omipatimeni 2018.

Loto toko 15

‘Ikai loto toko 2

Hili ‘a e lau tu’o ua ne kole ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o e Ongo Niua ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

Lau ‘Uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he ‘Omipatimeni 2018.

Ne loto ki heni ‘a e toko 16

‘Ikai loto ‘a e toko 1

Hili ‘a e lau tu’o ua ne kole ‘a e Fakafofonga ‘o e Hou’Eiki Nōpele ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

Lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapuleánga.

Loto ki ai ‘a e toko12.

‘Ikai loto ki ai: 0

5.11 Lau ‘uluaki ó e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) Ki he Ngāue Fakapuleánga 2018

Ne tali ia 'i he loto ki ai 'a e toko¹⁴

Ne 'ikai ha fakahā loto ki ai.

Lau Tuó ua

Ne fokotu'u 'e he Fakafofonga Nōpele 'o Niua ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

Ne hoko atu e feme'a'aki ki he kole mei he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Vava'u 16 koe'uhi ko e hiki he totongi 'o e uta 'a e kakai he vaka tahi pea pehē ki he mamafa e totongi vakapuna pea ne poupou ki heni pea mo e Fakafofonga Kakai 'o e ongo Niua. Ne kole 'a e Fakafofonga 'o Haápai 13 ki he houéiki Minisita mo e Puleánga ke fai mai ha'anau tali.

Ne meá mai e Tokoni Palemia óku íkai ha meá pehe ia ke tapalasia pe fakangaloki ha níhi pea ne íkai ko ha toki hoko eni pea ne fakahoko pe é he ngaahi puleánga ia kimuá honau lelei taha ki he palopalema ko eni ó tatau pe mo e puleánga lolotonga. Ne fakamamafaí é he tokoni palemia óku lahi e ngaahi meá oku fai ki ai e ngaue pea óku fai pe ngaue ki ai.

Ne poupou 'a e Minisita Polisi ke 'i ai ha kōmiti fili á e Fale Alea ke nau ngāue ki he fokotu'u mei Vavaú 15.

Ne me'a mai e Minisita Leipa ki he ongo Fakafofonga ke nau fakataha mo e *Competent Authority* kae lava ke solova 'a e palopalema.

Ne fakamahino 'e he Fakafofonga 'o Vava'u 15 ne 'osi 'i ai pe aleapau 'i he vaha'a 'o e Pule'anga pea mo e kautaha vakapuna ki he totongi ka ne to'o ia hono fakafo'ou e aleapau.

Mālōlō Ho'atā.

Ne ikai ke ma'u e *quorum* pea ne toloi miniti 'e 10. Ne hoko atu ki he me'a 'a e Minisita ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga fekau'aki pea mo e totongi 'o e uta mai 'o e kava 'o fakamahino 'a e 'uhinga 'o e totongi pa'anga 'e taha koe'uhi ki he kava 'oku to e fai e tokanga makehe ia ki ai 'a e kautaha vaka.

Ko e koloa 'aisi 'oku 'osi fai e ngāue 'a e kautaha ke 'omai ha 'aisi ke tokoni ki he palopalema ko eni he kuo kamata ke si'isi'i e áisi ia he vaka.

Ne kei tu'uma'u pe 'a Vava'u 16 'i he fiema'u ke fokotu'u ha kōmiti fili pea poupou ki ai e Fakafofonga 'o Ha'apai 13.

Ne fakafehuí é he fakafofonga ó Haápai 12 pe óku í ai nai ha faáhonga sino é toe maólunga ange he komiti fili koeúhi óku ósi mahino e ongo tafaáki.

Ne me'a mai e Fakafofonga Nōpele 'o e ongo Niua ke 'omai ha lipooti mei he *FISA* pea mo e Kautaha vakapuna kae 'oua 'e to e fokotu'u ha kōmiti fili. Ne 'ikai ke fiemālie ki ai e Fakafofonga 'o Vava'u 15 ke 'omai ha lipooti pe he 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia ke nau fakafehu'i.

Ne fokotu'u mei he 'Eiki Sea Le'ole'o ki hano fokotu'u ha kōmiti fili, ka ne me'a mai e Palēmia ia 'e 'ikai lava ke vete e palopalema 'o Niua he oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga. Ne 'omai 'e he Fakafofonga 'o Vava'u 16 e hingoa 'o e Kōmiti Fili ko e Komiti Fili ki he Fefolau'aki fakalotofonua. Ne fokotu'u mei he tokoni Palēmia 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 15 ka ne fili mai he kau Fakafofonga 'o Vava'u 16 mo Niua 17 talifaki 'a Vava'u 15 pea ko e hou'eiki Nōpele ko e Fakafofonga Niua pea mo e fika 'uluaki 'o Vava' o talifaki ki ai 'a Ha'apai 1. Ko e Pule'anga ko e tokoni Palēmia mo e Minisita Moui pea talifaki ki ai e Minisita Leipa. Ne pālōti 'o loto ki ai e toko 14 pea 'ikai ha fakahā loto.

Ne hoko atu e me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o ki he hoha'a 'a e Minisita Leipa fekau'aki pea mo e tohi tangi. Ne a'u 'o fakatokanga 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o ki he Minisita Leipa ki he ta'efaka'apa'apa 'i he'ene outou me'a ki 'olunga.

Ne fehu'i 'e he 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'o 'Eua pe 'oku kei 'atā pe ke 'ave 'a e ngaahi Lao fakaangaanga ki he kakai. Pea me'a mai e Minisita Polisi 'io 'oku 'atā pe ia ka koe liliu Konisitūtone ia ko eni ko e fakahū pe 'o e 'Omipatimeni ki he Konisitūtone.

Ne liliu ai pe 'a e Fale Alea 'o Kōmiti Kakato hili 'a e mālōlō.

Ne kamata'aki e feme'a'aki á e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2018 'aki ha fakama'ala'ala 'a e Minisita Lao mo e Pilisone. Ne fokotu'u pea pou pou pea hoko atu ki ha me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'o e ongo Niua 'o kau ki ai pea mo e ngaahi sino kehe hange'e ko e sino ki hono tau'i 'o e faihala 'o ne fehu'i pe 'e to e fakakau mai he kaha'u.

Ne hoko atu e feme'a'aki ia ki he 'Atita Seniale pea ne liliu ai pe 'o Fale Alea pea toloi ai e Fale.

Ends.

